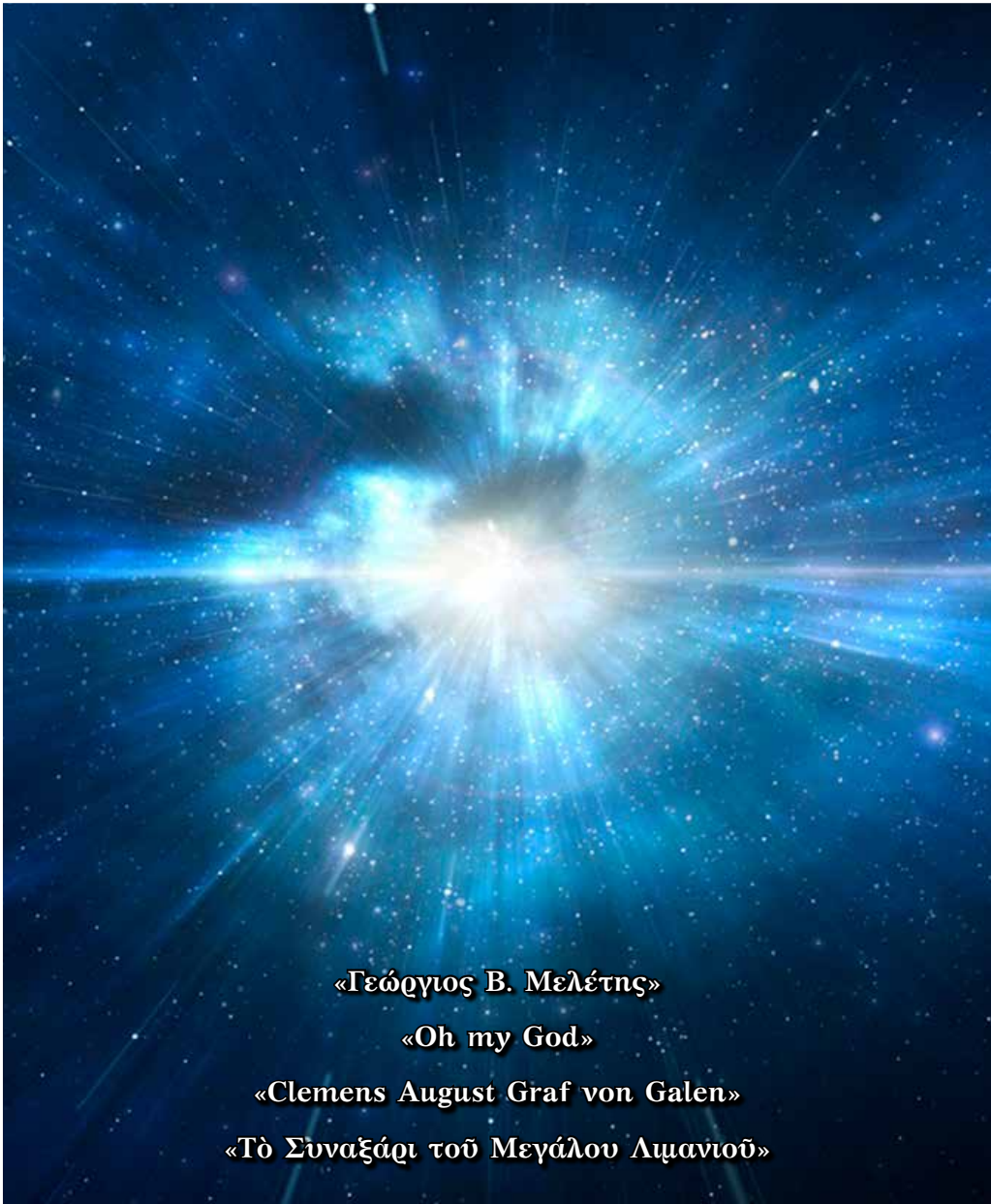

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 88^ο | ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2025 | ΑΡΙΘ. 813

«Γεώργιος Β. Μελέτης»

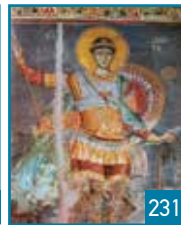
«Oh my God»

«Clemens August Graf von Galen»

«Τὸ Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΜΕΛΕΤΗΣ (1930-2025) ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ	191
ΟΗ ΜΥ GOD. ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΟΥΒΕΛΑΣ	194
ΑΥΤΟΙ ΔΕΝ ΥΠΕΚΥΨΑΝ... ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΝΑΖΙΣΜΟ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ. CLEMENS AUGUST GRAF VON GALEN. ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ	203
Η ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΝ 12 ^ο -14 ^ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ.....	231
ΤΟ ΣΥΝΑΞΑΡΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ	234
ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	240

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Τιμή τεύχους 2,5€
Έτήσια συνδρομή
Έσωτερικού 15€
Έξωτερικού 30€
Κύπρου 20€

Έκδότης

«Χριστιανική Ένωση Ακτίνες»
Καρύτση 14, 105 61 Αθήνα, Τηλ. 210 32.35.023

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος
Θεληξιόνος 1, 166 74 Γλυφάδα, e-mail: tsentosg@gmail.com

Η Έπιτροπή επιφυλάσσει σέ έαυτήν τό δικαίωμα νά μήν δημοσιεύει
ή νά συντέμνει κατά τήν κρίση της όποιοδήποτε χειρόγραφο. Χει-
ρόγραφα, δημοσιεύόμενα ή μή, δέν έπιστρέφονται.

Δημιουργικό - Έκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Print & Packaging House
Άνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυλο Άχαρνών, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967
www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τόπος έκδοσης: Άθήνα, Σεπτέμβριος 2025

Εικόνα έξωφύλλου: Άπεικόνιση της Μεγάλης Έκρηξης ("Big Bang")
πού θεωρείται ότι στάθηκε ή άρχη της δημιουργίας του Σύμπαντος.

Εἰς Μνημόσυνον

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΜΕΛΕΤΗΣ

(1930-2025)

Στις 13 Ὀκτωβρίου ἐξεδήμωσε πρὸς Κύριον τὸ μέλος τῆς Ἀδελφότητας Θεολόγων ἢ «ΖΩΗ», θεολόγος καὶ πολυγραφώτατος συγγραφέας Γεώργιος Μελέτης.

Ὁ Γεώργιος Μελέτης γεννήθηκε στὸν Πειραιᾶ, στὴν περιοχὴ τῆς Φρεατύδας, τὸ 1930. Οἱ γονεῖς του Βασίλειος καὶ Εὐτυχία κατάγονταν ἀπὸ τὰ Βαρδουσία, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ χωριὸ πὸ φέρει σήμερα τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος Διάκος, ὅπου ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν κτηνοτροφία. Εἶχαν ἔλθει στὸν Πειραιᾶ μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον, μαζὶ τότε μὲ πολλοὺς συγχωριανούς τους.

Ὁ Γεώργιος Μελέτης ἦταν τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ τέσσερα συνολικὰ παιδιὰ τῆς οἰκογένειάς του. Ἰδιαίτερα τὸν ἐπηρέασε ἡ βαθιὰ πνευματικότητα τῆς μητέρας του Εὐτυχίας καὶ τῆς ἀδελφῆς του Ζωῆς, οἱ ὁποῖες τὸν εἰσήγαγαν στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, πὸν ἰδιαίτερος ἀγάπησε. Οἱ ἴδιες συμμετεῖχαν στὴν πνευματικὴ κίνηση ὑπὸ τὸν π. Ἄγγελον Νησιώτη.

Ἀφοῦ ὀλοκλήρωσε τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὸν Πειραιᾶ, ὁ Γεώργιος Μελέτης ἐνεγράφη στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου καὶ σπούδασε Θεολογία. Εὐθὺς μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του, στὶς ἀρχές τῆς

δεκαετίας τοῦ 1950, ἐνετάχθη στὴν Ἀδελφότητα Θεολόγων ἢ «ΖΩΗ», ὅπου τὸ ἐνθουσιαστικὸ πνεῦμα καὶ ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος πὸν κυριαρχοῦσαν ταίριαζαν τέλεια στὴν ἰδιοσυγκρασία του. Ἦταν ἡ ἐποχὴ πὸν ἐντάσσονταν στὴν Ἀδελφότητα σημαντικὲς μορφές, συνομήλικοί του, πὸν θὰ ἔβαζαν τὴ σφραγιδα τους στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας, καὶ ὄχι μόνον, ὅπως ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος (Γιαννουλάτος), ὁ Ἀρχιεπίσκοπος πρώην Ἀμερικῆς Δημήτριος (Τρακατέλλης) καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ὁ νεαρὸς Γεώργιος Μελέτης ἀφοσιώθηκε μὲ ζῆλον στὸ κατηχητικὸ ἔργο, ξεκινώντας ἀπὸ κατηχητικὰ στὴν περιοχὴ τῆς Δραπετσώνας μὲ τὸν ἀείμνηστο Θεόδωρο Δοῦρο, καὶ διέπρεψε στὸ ἔργο τοῦ ἱεροκήρυκα, στοὺς ἱεροὺς ναοὺς Ἁγίων Ἀναργύρων Νέας Ἰωνίας, Ἁγίου Ἀντωνίου Ἄνω Πατησίων, Ἁγίου Δημητρίου Ἀμπελοκίπων καὶ ἀλλοῦ – καὶ ἐκτὸς Ἀθηνῶν. Ἦδη ἀπὸ τότε εἶχε ἓνα λόγο βαθιὰ πνευματικὸ, πὸν εἶχε τὴ δύναμιν νὰ συναρπάξει, νὰ ἐμπνέει, νὰ ἀνυψῶναι πνευματικά.

Ἀργότερα θὰ μεταβεῖ γιὰ σπουδές στὸ ἐξωτερικὸ, εὐρισκόμενος ἀρχικὰ τὸ 1968-69 στὶς Βρυξέλλες μὲ ὑποτροφία τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λουβέν, τοῦ

μεγαλύτερου Πανεπιστημίου στις Κάτω Χώρες. Διακρίθηκε τόσο στις σπουδές του εκεί, ώστε από το Πανεπιστήμιο του ζητούσαν επίμονα να μείνει και να διδάξει εκεί. Θα ξαναβρεθεί στις Βρυξέλλες δέκα χρόνια αργότερα.

Όλοι όσοι τον γνώριζαν βεβαιώνουν ότι έπρόκειτο για άνθρωπο προικισμένο με σπάνια χαρίσματα. Έναν άνθρωπο, όμως, που δεν έπαυε να αναζητεί τον «καλὸν μαργαρίτην» και να αφιερώνει ὅλο του τὸ εἶναι, «ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος», σὲ Αὐτόν.

Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα θὰ ἀφοσιωθεί στὸ πνευματικὸ ἔργο τῆς Ἀδελφότητας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἱστορικῶν ὀμιλιῶν του πρὸς τοὺς νέους, πού γέμιζαν ἀσφυκτικὰ τὴ μεγάλη αἴθουσα ἐκδηλώσεων τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ «Ἀποστόλου Παύλου» καὶ τῆς «ΖΩΗΣ» ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καρύτση 14 στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καὶ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἐποχὴ πού θὰ ἐπιδοθεῖ μὲ ζήλο στὸ συγγραφικὸ ἔργο πού θὰ τὸν ἀναδείξει σὲ πολυγραφώτατο συγγραφέα, μὲ τὰ βιβλία τοῦ ὁποίου ἀνδρώθηκε πνευματικὰ μιὰ ὀλόκληρη γενιά. Ἡ θεματολογία τῶν βιβλίων του καλύπτει ἓνα εὐρὸν φάσμα. Ἔχει γράψει ἔργα χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, ἔργα πνευματικῆς οἰκοδομῆς, ἔργα πού ἀπευθύνονται ἰδιαίτερα στοὺς νέους, ἔργα πνευματικοῦ σχολιασμοῦ ἀκόμα καὶ τῆς ἐπικαιρότητας, ἐνῶ ἔχει γράψει μὲχρι καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα. *Γιατί δὲν εἶμαι ἄθεος, Γιατί κατηγορούμενος ὁ Χριστιανισμός, Ἔχει μέλλον ὁ Χριστιανισμός, Εἶναι ἐπανάσταση ὁ Χριστιανισμός, Τί εἶναι γιὰ σᾶς ὁ Χριστός, Ποιὸς θὰ μοῦ μιλήσει γιὰ τὴν ἀγάπη, Ποιὸς θὰ μοῦ πει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ σέξ, Διάλογος μὲ τὰ νιάτα τῆς ἐποχῆς μας, Ἐσὺ πού θέλεις νὰ*

δεῖς κατάματα τὴ ζωὴ, Πολέμα ἔξυπνα, Διάλογος μὲ τὸν οὐρανό, Ὑπεύθυνοι καὶ ὠρμοὶ ἀνθρώποι, Ὁ φακὸς τῆς ἐπικαιρότητας μὲ τὸ πρίσμα τῆς αἰωνιότητος, Τί γίνεται μετὰ τὸ θάνατο, Τὸ εἰσιτήριο γιὰ τὸν οὐρανὸ βγαίνει στὴ γῆ, Ἐρωτήματα στὸν Ἰησοῦ Χριστό (σὲ δύο τόμους), Ὁ Χριστὸς φῶς στὴ νύχτα τοῦ κόσμου, Πιστεύω στὸ σιωπηλὸ Θεό, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀκόμα.

Πολὺ σύντομα δὲν ὑπῆρχε τομέας τοῦ ἔργου τῆς Ἀδελφότητας πού νὰ μὴν ἔφερε τὴν ὑπογραφή του. Καὶ αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴν εὐχέρεια νὰ ἔχει μιὰ σπάνια ἐποπτεία τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου ὡς συνόλου, σὲ ἀντίθεση μὲ πολλοὺς οἱ ὁποῖοι, ἀνθρώποι συχνὰ τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς θυσίας, ἐστιάζουν ὡστόσο συνήθως στὸν μικρὸ, στενὸ τομέα τῆς δικῆς τους διακονίας, καὶ λησμονοῦν τὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου, ὅτι ἀποτελοῦν κρικούς μιᾶς, ἐνιαίας ἀλυσίδας.

Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὁ Γεώργιος Μελέτης ἦταν ἐπὶ μακρὸν μέλος τῆς Ἐφορείας τῆς Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσης, σύνδεσμος τῆς Ἀδελφότητας μὲ τὴ Χριστιανικὴ Ἐνωσὴ Ἐπιστημόνων, καθὼς καὶ μὲ τὶς γυναικεῖες Ἀδελφότητες τῆς «Εὐσέβειας» καὶ τῆς «Εὐνίκης». Εἶχε ἐπίσης τὴ γενικὴ ἐποπτεία τῶν περιοδικῶν τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου. Λίγοι θυμοῦνται ὅτι διατηροῦσε μὲχρι καὶ τακτικὴ στήλη στὸ παιδικὸ περιοδικὸ *Ἡ Ζωὴ τοῦ Παιδιοῦ*, μὲ τὸ ψευδώνυμο «Τέρτιος». Μέχρι σήμερα, τὸ πρῶτο κείμενο σὲ κάθε τεύχος τοῦ περιοδικοῦ *Ἀκτίνες* ἦταν δικό του κείμενο, ὑπογεγραμμένο μὲ τὰ ἀρχικὰ του: ΓΒΜ (= Γεώργιος Βασιλείου Μελέτης). Ἐξάλλου, μὲχρι τὴν ἐκδημία του διατήρησε τὸν τίτλο τοῦ Διευθυντῆ Σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἀδελφότητας, τοῦ περιοδικοῦ τῆς *Ζωῆς*, ὅπου ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες τὰ περισσότερα κείμενα ἦταν δικά του.

Ένα άλλο έργο στο όποιο άφοσιώθηκε ήταν τὸ έργο τῆς Ἑστίας Χριστιανικῆς Ἀγάπης, τὸ όποιο συνέλαβε ὁ μακαριστὸς π. Ἀνάργυρος Σταματόπουλος ὡς προϊστάμενος τῆς Ἀδελφότητας, ἀλλὰ ὁ ἴδιος κατεξοχὴν ὑπηρετήσε. Μέχρι καὶ στὴν Ἑλβετία πῆγε, γιὰ νὰ ἀναζητήσει ιδέες καὶ σχέδια. Καὶ μὲ τὴ συνεργασία ἐκλεκτῶν ἐπιστημόνων καὶ τῆς Ἀδελφότητας τῆς «Εὐνίκης», οἰκοδομήθηκε ἕνας πρότυπος χώρος, τὴν ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια τοῦ όποίου εἶχε ὁ Γεώργιος Μελέτης στὶς δεκαετίες τῆς λειτουργίας του.

Υπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση τῆς πολυσχιδοῦς προσφορᾶς τοῦ Γεωργίου Μελέτη, τὴν όποία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοοῦμε. Ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν ὁ ἐμβριθῆς θεολόγος, ὁ ἐμπνευσμένος κήρυκας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ διακρινόταν στὸν ρόλο τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγοῦ, ἐνῶ ἀπολάμβανε μιὰ γενικὴ ἀποδοχή, παρ' ὅλα αὐτά, ὅταν συνειδητοποίησε ὅτι στὴν Ἀδελφότητα ὑπῆρχαν ἄλλες ἀνάγκες, περισσότερο πρακτικὲς καὶ πεζές, ποὺ ὅμως ἐπιβαλλόταν νὰ καλυφθοῦν, δὲν δίστασε νὰ θυσιάσει ὅλα τὰ ἄλλα, ὅλα αὐτὰ τὰ όποία ἀγαποῦσε καὶ στὰ όποία ξεχώριζε, πρακτικὰ νὰ θυσιασθεῖ σὲ κάποιον βαθμὸ ὁ ἴδιος, καὶ νὰ ἀφοσιωθεῖ ψυχῇ τε καὶ σώματι σὲ αὐτὰ τὰ πεζά, τὰ πρακτικά, τὰ ἄχαρα ἴσως, ποὺ ὅμως ἦταν ἀπαραίτητα, γιὰ νὰ λειτουργήσουν ὅλα τὰ ἄλλα. Καὶ τὰ ἀγάπησε καὶ αὐτά. Καὶ ξεχώρισε καὶ σὲ αὐτά.

Ὁ Γεώργιος Μελέτης ὑπῆρξε πάρα πολλά, γιὰ πάρα πολλούς. Συνδύαζε στὸ πρόσωπό του ἀρετὲς ποὺ μοιάζει δύσκολο ἀκόμα καὶ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς νὰ συνυπάρχουν σὲ ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο. Ἦταν βαθύτατα πνευματικός, ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμή ὁ πῖθό πρακτικὸς νοῦς. Ἦταν λογιώτατος, ἐντυπωσίαζε ὅσο τίποτε ἄλλο ἢ ζηλευτὴ εὐχέρεια μὲ τὴν όποία ἀνακαλοῦσε στὴ μνήμη χωρία ἀπὸ τὶς Γραφές, τοὺς Πατέρες –καὶ μάλιστα

τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ποὺ ἰδιαίτερα ἀγαποῦσε καὶ μελετοῦσε–, τὴν ἀρχαία γραμματεία ἀλλὰ καὶ τὴ νεώτερη λογοτεχνία, παράλληλα ὅμως ἦταν βαθιὰ ἀνθρώπινος, μὲ ἀληθινὴ ἔγνοια γιὰ ἀνάγκες ἀκόμα καὶ ταπεινές, καθημερινές. Ἦταν ἀνυποχώρητος στὶς ἀρχές, ἀλλὰ μὲ κατανόηση καὶ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἦταν ὀργανωτικός, ἀλλὰ καὶ αὐθόρμητος. Ἦταν σοβαρὸς καὶ σύννους, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος χαριτωμένος, ἐπικοινωνιακός, ζεστός, εὐφυλόγος, μὲ σπάνια αἴσθηση τοῦ χιούμορ. Ἀκόμα καὶ ὅταν τὸν εἶχε καταβάλλει ἡ ἀδυναμία τῆς ἡλικίας, ἦταν ἐμψυχωτικὸς πρὸς ὅλους.

Ὁ Θεὸς τοῦ ἔκανε τὸ μεγάλο δῶρο, τοῦ ἔδωσε τὴ μεγάλη χαρὰ, πρὶν καμφοθοῦν ἐντελῶς οἱ δυνάμεις του, νὰ δεῖ νὰ μπαίνουν στὴν Ἀδελφότητα, στὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ ἀγάπησε καὶ στὸ όποιο ἀφιερώθηκε, ἄνθρωποι νέοι καὶ σωστοί. Τὴ χαρὰ αὐτὴ ἐκδήλωνε ἀνοικτὰ.

Ὅσοι τὸν γνωρίσαμε καὶ συνεργασθήκαμε μαζί του, κατευοδώνουμε ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὸν Χριστό, μὲ βαθιὰ μὲν ὀδύνη γιὰ τὴν ἀνεκτίμητη ἀπώλεια ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐκδημία του, παράλληλα ὅμως καὶ μὲ βαθιὰ εὐγνωμοσύνη, ποὺ ὁ Θεὸς μᾶς ἀξίωσε νὰ γνωρίσουμε ἕναν τόσο γνήσια πνευματικὸ ἄνθρωπο καὶ νὰ βρεθοῦμε πλάι του.

Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτοῦ!

ΣΗΜ.: Εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ σπῆσιμο τοῦ τεύχους, ὅταν λάβαμε τὴν εἶδηση τῆς ἐκδημίας τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Μελέτη. Χρειάστηκε νὰ καθυστερήσουμε τὴν κυκλοφορία τοῦ τεύχους, γιὰ νὰ συμπεριλάβουμε στὴν ὕλη του τὸ παρὸν σημείωμα, τὸ όποιο βασίζεται στὸ κείμενο ποὺ ἀφιερώνεται στὸν ἀείμνηστο Γεώργιο Μελέτη στο περιοδικὸ *Ζωή*.

Ἐκ τῆς Συντάξεως

OH MY GOD

Γ' ΜΕΡΟΣ

Συνεχίζουμε ἐδῶ τὴν τμηματικὴ δημοσίευση ἑνὸς ὥραίου βιβλίου τοῦ γνωστοῦ μας κ. Σωτήρη Κούβελα, πολιτικοῦ μηχανικοῦ καὶ νομικοῦ, ποῦ διετέλεσε βουλευτής, Δήμαρχος Θεσσαλονίκης καὶ ὑπουργὸς σὲ πέντε διαφορετικὰ ὑπουργεῖα (Δημοσίων Ἔργων, Πολιτισμοῦ, Ἐσωτερικῶν, Γεωργίας, Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως), βάσει τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου, τοῦ Μαΐου τοῦ 2025 (α' ἔκδοση 2023).

Τὸ βιβλίο θέτει καὶ προσεγγίζει μὲ γλαφυρὸ καὶ τεκμηριωμένο τρόπο μιὰ σειρά ἀπὸ καίρια ἐρωτήματα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸν Θεὸ καὶ τὸν κόσμο. Τὸ ἔναυσμα δίνει ἡ εἰρωνικὴ καὶ περιφρονητικὴ ἀπαξίωση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως σὲ τάξη τῆς Β' Λυκείου ἀπὸ ἕναν ἐκπαιδευτικὸ, ὁ ὁποῖος χλευάζει τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ καὶ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὡς κάτι τὸ ἀναχρονιστικὸ καὶ παρωχημένο τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιστήμη ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀποδείξει τὴν ἀνοησία, καταδεικνύοντας ὀριστικὰ ὅτι ἡ γένεση τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ὀφείλεται στὸ Big Bang καὶ ὄχι σὲ κάποιο ὑπερκόσμο ὄν – πράγμα ποῦ ἐξηγεῖ καὶ γιατί, ὅπως εἶπε, ὅλοι οἱ μεγάλοι ἐπιστήμονες εἶναι ἄθεοι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως ἔκλεισε τὴ συζήτηση ὁ ἐν λόγω ἐκπαιδευτικὸς, τὸ νὰ πιστεύει κανεὶς ὅτι ἕνας ξυλουργὸς ἦταν γιὸς κάποιου θεοῦ εἶναι σχεδὸν κωμικὸ.

Ἡ ἐγγονὴ τοῦ συγγραφέα, μαθήτρια στὴν τάξη αὐτὴ τῆς Β' Λυκείου, γύρισε στὸ σπίτι γεμάτη ἀπορίες. Καὶ αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἀπορίες ἀπέτελεσαν τὴν ἀφετηρία γιὰ μιὰ γόνιμη συζήτηση ἀνάμεσα στὸν παπποῦ-συγγραφέα καὶ τὴν ἐγγονή, ἕνα διάλογο ποῦ φέρεται νὰ ἐκτείνεται σὲ δύο χρόνια, μὲ παράλληλη μελέτη καὶ ἔρευνα.

10. Τὸ Big Bang

Πῶς καὶ ἀπὸ ποῦ ξεκίνησε τὸ Σύμπαν, ἡ Γῆ καὶ ἡ ζωὴ

ΝΙΚΗ: Μιλίσαμε γιὰ σύγχρονους μεγάλους ἐπιστήμονες ποῦ πιστεύουν στὸν Θεό. Καὶ βάλαμε τὸν Francis Collins νὰ μᾶς «μιλήσει» ὁ ἴδιος πῶς ἀπὸ ἀρχικὰ ἀδιάφορος καὶ μετὰ ἄθεος, στὸ τέλος ἔγινε πιστός. Νομίζω ὅτι εἶναι ὥρα νὰ μάθουμε ποιὲς εἶναι τελικὰ οἱ ἀπόψεις τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Σύμπαντος, γιὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους, καὶ

νὰ δοῦμε ἂν ἡ θρησκεία ἔχει ἀντίθετες ἢ ἴδιες ἀπόψεις γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα.

ΠΑΠΠΟΥΣ: Νὰ ξεκινήσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἀπὸ τότε ποῦ δὲν ὑπῆρχε τίποτε. Ἦ μάλλον ὑπῆρχε ἕνα «τίποτε». Δὲν ὑπῆρχε βέβαια καὶ κανένας μάρτυρας, γιὰ νὰ μᾶς βεβαιώσει ποιὰ ἦταν ἡ κατάσταση καὶ πῶς ἐξελίχθηκαν τὰ γεγονότα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὅμως οἱ ἐπιστήμονες, ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ μελέτες τῆς σημερινῆς πορείας τῶν πραγμάτων στὸ Σύμπαν, μποροῦν νὰ πᾶνε πίσω καὶ νὰ ἀναγνωρίσουν πῶς ξεκίνησαν καὶ πῶς προχώρησαν τὰ γεγονότα. Καὶ σοῦ λέω

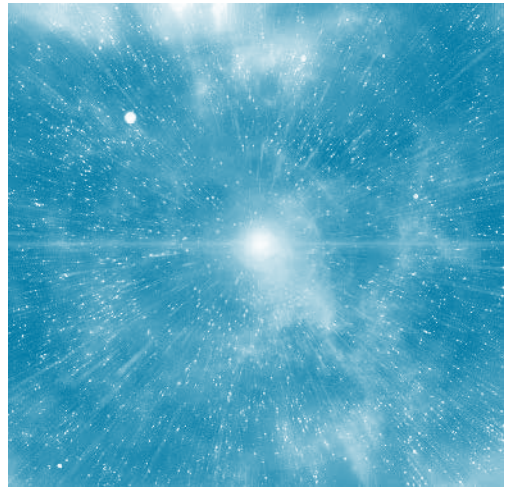
ὅτι τόσο οἱ ἐπιστήμονες ποὺ δὲν πιστεύουν, ὅσο καὶ ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν στὸν Θεό, δὲν ἔχουν οὐσιώδεις διαφορὲς γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Σύμπαντος.

Οἱ ἐπιστήμονες, λοιπόν, μετὰ ἀπὸ πολλὲς μελέτες καὶ ἀντιθέσεις στὸ παρελθόν, ἔχουν συμφωνήσει τὰ τελευταῖα χρόνια ὅτι ὅλα ξεκίνησαν μὲ μιὰ μεγάλη ἔκρηξη πρὶν ἀπὸ 14 δισεκατομμύρια χρόνια περίπου, ἀπὸ τὸ Big Bang.

ΝΙΚΗ: Τί ἀκριβῶς εἶναι τὸ Big Bang; Εἶναι πραγματικὰ μιὰ μεγάλη ἔκρηξη; Πῶς προῦλθε αὐτὴ ἡ ἔκρηξη καὶ πῶς ὁδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ Σύμπαντος;

ΠΑΠΠΟΥΣ: Θὰ σοῦ τὸ πῶ πολὺ ἀπλᾶ. Ξέρουμε ὅλοι τὰ πυροτεχνήματα. Ὅταν ἐκραγοῦν, τὸ ὑλικὸ ποὺ περιέχουν ἐκτοξεύεται μὲ μεγάλη δύναμη καὶ σκορπίζεται στὸν οὐρανό. Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν ἄλλες ἐκρήξεις καὶ ἡ πορεία συνεχίζεται πρὸ μακριά.

Πρὶν ἀπὸ τὸ Big Bang, πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἔκρηξη, τί συνέβαινε; Εἶχαμε μιὰ τεράστια ποσότητα, “ἄπειρη” ποσότητα, ὕλης καὶ ἐνέργειας ποὺ βρισκόνταν κάτω ἀπὸ “ἄπειρη” πίεση καὶ “ἄπειρη” θερμοκρασία. Ἀπὸ τὴν τρομερὴ σύνθλιψη ἡ ποσότητα αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ εἶχε μικρύνει ἀφάνταστα. Τότε ἔγινε ἡ μεγάλη ἔκρηξη καὶ ἐκσφενδονίστηκαν τεράστιες ποσότητες ἀέριας μάζας καὶ ἐνέργειας καὶ παρατηρήθηκαν ἀνυπολόγιστα ὑψηλὲς θερμο-

Οἱ ἐπιστήμονες, πιστοὶ καὶ ἄπιστοὶ, μετὰ ἀπὸ πολλὲς μελέτες καὶ ἀντιθέσεις στὸ παρελθόν, ἔχουν συμφωνήσει τὰ τελευταῖα χρόνια ὅτι ὅλα ξεκίνησαν μὲ μιὰ μεγάλη ἔκρηξη πρὶν ἀπὸ 14 δισεκατομμύρια χρόνια περίπου, ἀπὸ τὸ Big Bang.

κρασίες ποὺ κινήθηκαν μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτὸς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἡ κίνηση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ συνεχίζεται καὶ σήμερα, 14 δις χρόνια ἀπὸ τότε. Καὶ θὰ ἐξακολουθήσει, τὸ ὑλικὸ αὐτό, νὰ κινεῖται καὶ νὰ διευρύνεται συνεχῶς. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν ἑκατομμυρίων χρόνων, ἡ θερμοκρασία τῶν ἀερίων μειωνόταν, ἐνῶ τὰ ἀέρια σιγά-σιγά ἄρχισαν νὰ στερεοποιοῦνται. Ἔτσι δημιουργήθηκαν τὰ ἀστέρια, τὰ ὁποῖα κατατάσσονται σὲ μικρὲς καὶ μεγαλύτερες γειτονιές.

Τόσο οἱ ἐπιστήμονες ποὺ δὲν πιστεύουν, ὅσο καὶ ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν στὸν Θεό, δὲν ἔχουν οὐσιώδεις διαφορὲς γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Σύμπαντος.

Οἱ ἐπιστήμονες, λοιπόν, μετὰ ἀπὸ πολλὲς μελέτες καὶ ἀντιθέσεις στὸ παρελθόν, ἔχουν συμφωνήσει τὰ τελευταῖα χρόνια ὅτι ὅλα ξεκίνησαν μὲ μιὰ μεγάλη ἔκρηξη πρὶν ἀπὸ 14 δισεκατομμύρια χρόνια περίπου, ἀπὸ τὸ Big Bang.

11. Ἐξέλιξη τοῦ Σύμπαντος: Συμφωνοῦν πιστοὶ καὶ ἄπιστοι

ΝΙΚΗ: Ποιὰ εἶναι ἡ μικρὴ γειτονιά στην ὁποία ἀνήκει ἡ Γῆ; Καὶ ποιὲς μεγάλες γειτονιὲς ὑπάρχουν;

ΠΑΠΠΟΥΣ: Ἐμεῖς ἀνήκουμε στὴ «γειτονιά με ἀρχηγὸ τὸν Ἥλιο», στὸ ἠλιακὸ σύστημα, ποὺ περιλαμβάνει 8 πλανῆτες με τοὺς δορυφόρους τους.

Μεγάλη γειτονιά εἶναι ὁ γαλαξίας μας, ποὺ ἔχει 100 δισεκατομμύρια «ἡλίους». Συνολικὰ ὑπάρχουν 100 δις γαλαξίες, καὶ ὅλοι μαζί οἱ γαλαξίες ἀποτελοῦν τὸ Σύμπαν. Τὸ Σύμπαν δηλαδὴ περιλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ ὕλικό (μάζα καὶ ἐνέργεια) ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Big Bang, ὅπως ἐξελίχθηκε μέχρι σήμερα.

Τὸ Big Bang εἶναι τὸ σημεῖο μηδὲν καὶ γιὰ δύο ἔννοιες ποὺ δὲν ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ αὐτό: Γιὰ τὸν χῶρο καὶ γιὰ τὸν χρόνο. Χῶρος εἶναι ἡ περιοχὴ ποὺ καταλαμβάνει κάθε φορὰ τὸ Σύμπαν, καθὼς ἀναπτύσσεται. Χρόνος εἶναι ἡ περίοδος ἀπὸ τὴ μεγάλη ἔκρηξη μέχρι κάθε στιγμὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Σύμπαντος. Ὁ σημερινὸς χρόνος εἶναι 14 δις ἔτη περίπου, ἀπὸ τὸ Big Bang. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Σύμπαντος δημιουργήθηκαν κατὰ καιροὺς τὰ διάφορα ἀστέρια.

ΝΙΚΗ: Πιὸ συγκεκριμένα γιὰ τὴ Γῆ καὶ τὴ ζωὴ πάνω σὲ αὐτὴ τί ξέρουμε;

ΠΑΠΠΟΥΣ: Ὁ ἥλιος ἔχει ἡλικία 5 δις ἔτη καὶ ἡ γῆ 4 δις ἔτη. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μεγέθη, ὁ Ἥλιος εἶναι 100 φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ Γῆ. Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία ζωῆς πάνω στὴ Γῆ ξεκίνησαν πρὶν ἀπὸ 550 ἑκατομμύρια χρόνια. Δημιουργήθηκαν πρῶτα οἱ πιὸ ἀπλῆς μορφῆς καὶ ἀκολούθησαν οἱ πιὸ προχωρημένες μέχρι τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ἐπιστήμη προχωρεῖ. Τὸ μεγαλύτερο τηλεσκόπιο τοῦ κόσμου James Webb ἐκτοξεύτηκε τὰ Χριστούγεννα τοῦ 2021 καὶ μετὰ ἀπὸ 7 μῆνες μας ἔστειλε ἐκπληκτικὲς φωτογραφίες ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο ζωῆς τοῦ Σύμπαντος. Εἰδικότερα, σύμφωνα με τὴ NASA, οἱ φωτογραφίες του παρουσιάζουν τὸν γαλαξία μας ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ 13 δισεκατομμύρια χρόνια.

ΝΙΚΗ: Ὅσα ἀνέφερες παραπάνω πιστεύω νὰ εἶναι ἡ ἀποψη τῶν περισσοτέρων ἐπιστημόνων. Μὲ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τῆς ἐπιστήμης συμφωνεῖ ἡ θρησκεία;

ΠΑΠΠΟΥΣ: Μπορῶ νὰ σὲ βεβαιώσω ὅτι τὰ προαναφερθέντα τὰ δέχονται τόσο οἱ ἐπιστήμονες ποὺ εἶναι πιστοὶ ὅσο καὶ οἱ ἐπιστήμονες ποὺ εἶναι ἄπιστοι. Ἡ διαφορὰ τους εἶναι ὅτι οἱ μὲν ἄπιστοι θεωροῦν ὅτι ἡ φύση δημιουργήθηκε μόνη της ἢ εἶναι ἔργο τῆς τύχης, οἱ δὲ πιστοὶ θεωροῦν τὴ φύση ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχει καὶ μιὰ τρίτη κατηγορία ἐπιστημόνων, οἱ ἀγνωστικιστές, ποὺ λένε ὅτι τὰ πράγματα ἔγιναν ὅπως ἔγιναν, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν ψάχνουμε νὰ βροῦμε ἂν ὑπάρχει Θεὸς καὶ ἂν ἀνακατεῦνται σὲ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Οἱ πιστοὶ ἐπιστήμονες, ποὺ βλέπουν ὅτι δὲν ὑπάρχει σύγκρουση ἐπιστήμης καὶ θρησκείας στὴ δημιουργία καὶ τὴ λειτουργία τοῦ Σύμπαντος, μεταφέρουν αὐτὲς τὶς πληροφορίες καὶ σὲ ἄλλους πιστοὺς. Ἔτσι σήμερα οἱ μεγάλες μονοθεϊστικὲς θρησκείες, τουλάχιστον, ἔχουν υἱοθετήσει τὸ Big Bang καὶ τὴ συνέχεια ποὺ ἀκολούθησε γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Σύμπαντος, τῆς Γῆς καὶ τῆς ζωῆς. Ὑπάρχουν ὁμως

περιπτώσεις, κυρίως στο παρελθόν αλλά και σήμερα, όπου έπιστήμη και πίστη συγκρούστηκαν σφοδρά. Αυτό είναι ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο, στο οποίο θα περάσουμε αργότερα, αφού ξεκαθαρίσουμε αυτά που κουβεντιάζουμε σήμερα.

ΝΙΚΗ: Έπειδή εμείς ψάχνουμε να βρούμε την αλήθεια για την ύπαρξη ή όχι του Θεού, νομίζω δεν πρέπει να μας απασχολήσει ή άποψη των άγνωστικιστών, αφού αυτοί δεν ενδιαφέρονται γι' αυτό που εμείς ψάχνουμε. Να εξετάσουμε επομένως τα επιχειρήματα των άπιστων, που στηρίζουν την άποψη ότι η φύση δημιούργησε τον εαυτό της ή ότι δημιουργήθηκε από τύχη. Να εξετάσουμε και τα επιχειρήματα των πιστών, ότι η φύση και η ζωή είναι δημιούργημα του Θεού.

12. Τί λένε οι άγνωστικιστές για το Big Bang και τον Θεό

ΠΑΠΠΟΥΣ: Οι άγνωστικιστές πράγματι δεν θα έπρεπε, εκ πρώτης όψεως, να μας απασχολίσουν ιδιαίτερα. Αλλά ας μη ξεχνάμε ότι περνούν ένδεχομένως μία περίοδο ή όποια μπορεί να οδηγήσει είτε στην άπιστία είτε στην πίστη. Λίγο πολύ από αυτή τη φάση περνάμε όλοι. Όπως έγινε και με τον Collins, που ξεκίνησε άγνωστικιστής, έγινε άθεος και μετά συνειδητός πιστός. Αντίστοιχα, ο Hawking μέσα από τα βιβλία του άλλοτε λέει ότι η φύση δημιούργησε ή ίδια τον εαυτό της και άλλοτε βλέπει χέρι Δημιουργού.

ΝΙΚΗ: Ίσχυει, λοιπόν, αυτό που λέγαμε την άλλη φορά, ότι ο Hawking δεν είναι άπιστος; Έσύ νομίζω τον έχεις χαρακτηρίσει άγνωστικιστή.

ΠΑΠΠΟΥΣ: Δεν κατάλαβα τί ακριβώς πιστεύει κατά βάθος, γιατί στα βιβλία του παρουσιάζει πολλά μπρός-πίσω. Διάβασα

Ρόμπερτ Γιάστρου (1925-2008), Αμερικανός αστροφυσικός, άγνωστικιστής, που όμως προβληματίζεται σοβαρά για την ύπαρξη του Θεού, μετά το Big Bang. Έχει γράψει: «Για τον έπιστιμονα που έχει ζήσει πιστεύοντας στη λογική, ή ιστορία τελειώνει σαν ένα άσχημο όνειρο. Αναρχήθηκε στα βουνά της άγνοιας, πλησιάζει να κατακτήσει την ψηλότερη κορυφή. Καθώς σέρνεται στον τελικό βράχο, τον χαιρετά μια ομάδα θεολόγων, που κάθονται εκεί από αιώνες».

πολλές κριτικές τελευταία για τις μεταπτώσεις του. Άκου λοιπόν:

Ο Hawking είναι ίσως ο πιο διάσημος από αυτούς που πέφτουν σε αντιφάσεις, με συνέπεια κάποιοι να τον χαρακτηρίζουν άγνωστικιστή και κάποιοι άθεο. Στο βιβλίο του *Χρονικό του χρόνου* (Εκδόσεις Κάτοπτρο, 1988) γράφει: «Οί φυσικοί νόμοι, αυτοί που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, φαίνονται σά να ανταποκρίνονται με μεγάλη ακρίβεια στις απαραίτητες συνθήκες για την ανάπτυξη ζωής... Αυτό μπορούμε να το θεωρήσουμε ή σαν ένδειξη ενός θεϊκού σκοπού ή σαν ένδειξη που υποστηρίζει ότι το Σύμπαν έγινε, για να φιλοξενήσει τον άνθρωπο».

Ἐξάλλου, σὲ συνέντευξη ποὺ ἔδωσε ὁ ἴδιος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, ρωτήθηκε γιὰ τὸν Θεὸ καὶ ἀπάντησε: «... ἡ θεωρία μου δὲν ἀποφαίνεται περὶ ὑπάρξεως ἢ μὴ Θεοῦ, ἐξακολουθεῖ λοιπὸν νὰ παραμένει τὸ ἐρώτημα: γιατί νὰ ὑπάρχει ζωὴ στὸ Σύμπαν; Ἐὰν θέλετε, μπορεῖτε νὰ ὀρίσετε τὸν Θεὸ ὡς ἀπάντηση σὲ αὐτὴν τὴν ἐρώτηση».

Στὸ τελευταῖο του ἔργο, *Τὸ Μεγάλο Σχέδιο* (Ἐκδόσεις Κάτοπτρο 2010), προτείνει τὴ θεωρία Μ, ἡ ὁποία, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, ἂν ἐπιβεβαιωθεῖ, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὰ πάντα. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεωρία: «*Τὸ Σύμπαν δημιούργησε τὸν ἑαυτό του. Μὲ τὸν ἴδιο*

τῆς ἐπιστήμης (παρατήρηση, πείραμα, μετρήσεις) λόγω τῆς τεράστιας ἀπόστασης ποὺ θὰ χωρίζει τὸ δικό μας ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Σύμπαντα (ἂν ὑπάρχουν). Γιὰ τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Hawking δέχτηκε μεγάλη κριτικὴ ἀπὸ πλῆθος εἰδικούς ἐπιστήμονες.

Ὅπως βλέπετε, Νίκη μου, ὁ Hawking θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἓνας ἰδιόμορφος ἀγνωστικιστής, ποὺ ὅμως δὲν περνάει ἀπαρατήρητος. Μοιάζει νὰ πατάει σὲ δύο βάρκες: Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ μὴν ἀποκλείει θεϊκὸ χέρι στὴ δημιουργία καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ δηλώνει ὅτι ἡ φύση γεννάει τὸν ἑαυτό της καὶ ὅτι δὲν ἔχει ἀνάγκη Δημιουργοῦ.

Ὁ Robert Jastrow ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ θρησκεία αἰῶνες πρὶν μίλησε γιὰ τὴ Δημιουργία, τὴν ὁποία ἡ ἐπιστήμη τώρα προσπαθεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει: «Αὐτὴ τὴ στιγμή φαίνεται σὰ νὰ μὴν μπορέσει ποτὲ ἡ ἐπιστήμη νὰ σηκώσει τὸ πέπλο τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Γιὰ τὸν ἐπιστήμονα ποὺ ἔχει ζήσει πιστεύοντας στὴ λογικὴ, ἡ ἱστορία τελειώνει σὰν ἓνα ἄσχημο ὄνειρο. Ἀναρριχήθηκε στὰ βουνὰ τῆς ἄγνοιας, πλησιάζει νὰ κατακτήσει τὴν ψηλότερη κορυφή. Καθὼς σέρνεται στὸν τελικὸ βράχο, τὸν χαιρετᾷ μιὰ ομάδα θεολόγων, ποὺ κάθονται ἐκεῖ ἀπὸ αἰῶνες».

τρόπο μπορεῖ νὰ ἔχουν δημιουργηθεῖ καὶ πάρα πολλὰ ἀκόμη (ἴσως ἄπειρα) Σύμπαντα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ δικό μας! Δηλαδή νὰ ὑπάρχει ἓνα Πολυσύμπαν. Τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ Σύμπαντα θὰ ἔχει ἀσφαλῶς δημιουργήσει καὶ τοὺς δικούς του νόμους, τὶς δικές του συνθῆκες καὶ θὰ ἔχει ἢ ὄχι δική του ζωὴ. Μὴ ψάχνετε γιὰ Δημιουργό».

Ἡ θεωρία Μ θὰ παραμένει γιὰ πάντα μιὰ θεωρία ἢ θὰ ξεχαστεῖ, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐρευνηθεῖ μὲ τὰ ἐργαλεῖα

Ὁ Robert Jastrow ἦταν ἓνας σπουδαῖος ἀστροφυσικὸς ποὺ δῆλωνε ἀγνωστικιστής, ἀλλὰ ὄχι ἀδιάφορος. Προβληματίζεται σοβαρὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, παρακολουθώντας τὴ δημιουργία τοῦ σύμπαντος μετὰ τὴ μεγάλη ἔκρηξη. Ἔχει γράψει τὸ *God and Astronomers* (New York: W.W.Norton, 1992, 107), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεχωρίζουμε δύο σημεία.

Στὸ ἓνα ἀναφέρει: «*Τώρα βλέπουμε πὼς ἡ ἀστρονομία ὀδηγεῖ σὲ μιὰ βιβλικὴ ἄποψη τῆς προέλευσης τοῦ κόσμου. Οἱ*

λεπτομέρειες διαφέρουν, αλλά τὰ οὐσιώδη στοιχεία τῆς ἀστρονομικῆς καὶ βιβλικῆς περιγραφῆς τῆς Γενέσεως εἶναι τὰ ἴδια. Ἡ ἀλυσίδα τῶν γεγονότων ποὺ ὀδήγησε στὸν ἄνθρωπο ἄρχισε ξαφνικὰ καὶ ἀπότομα, σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή στὸν χρόνο, μὲ μιὰ λάμψη φωτὸς καὶ ἐνέργειας».

Στὸ ἄλλο σημεῖο ὁ Robert Jastrow ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ θρησκεία αἰῶνες πρὶν μίλησε γιὰ τὴ Δημιουργία, τὴν ὁποία ἡ ἐπιστὴμη τώρα προσπαθεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει: «Αὐτὴ τὴ στιγμή φαίνεται

δημιουργήθηκε τὸ Σύμπαν. Ὅτι δηλαδὴ τὸ ἴδιο κατασκεύασε τὸν ἑαυτό του, χωρὶς νὰ ἐξηγοῦν πῶς εἶναι δυνατὸν αὐτό.

ΠΑΠΠΟΥΣ: Οἱ ἄθεοι ἐπιστήμονες πρὶν ἀπὸ 50-60 χρόνια, ποὺ δὲν εἶχε ἔρθει στὸ προσκίνιο ἡ Μεγάλῃ Ἐκρηξη, ἔλεγαν ὅτι τὸ Σύμπαν δὲν εἶχε ἀρχή. Ὑπῆρχε πάντα ἔτσι ὅπως τὸ γνωρίζουμε. Ἄρα δὲν ἔμπαινε γιὰ αὐτοὺς ζήτημα Δημιουργοῦ. Τώρα λοιπόν, ποὺ κατὰ γενικὴ παραδοχὴ τὸ Big Bang ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς Δημιουργίας, μπαίνουν ἐρωτήματα ὅπως:

Οἱ ἄθεοι ἐπιστήμονες πρὶν ἀπὸ 50-60 χρόνια, ποὺ δὲν εἶχε ἔρθει στὸ προσκίνιο ἡ Μεγάλῃ Ἐκρηξη, ἔλεγαν ὅτι τὸ Σύμπαν δὲν εἶχε ἀρχή. Ὑπῆρχε πάντα ἔτσι ὅπως τὸ γνωρίζουμε. Ἄρα δὲν ἔμπαινε γιὰ αὐτοὺς ζήτημα Δημιουργοῦ. Τώρα λοιπόν, ποὺ κατὰ γενικὴ παραδοχὴ τὸ Big Bang ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς Δημιουργίας, μπαίνουν ἐρωτήματα ὅπως: Ποιὸς ἐξασφάλισε τὴν «πρῶτη ὕλη» τοῦ Σύμπαντος, ποιὸς «πυροδότησε» τὴ μεγάλην ἔκρηξη, ποιὸς ρύθμισε μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους τὴ λειτουργία του καὶ τὴν ἐξέλιξή του;

σὰ νὰ μὴν μπορέσει ποτὲ ἡ ἐπιστὴμη νὰ σκώσει τὸ πέπλο τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Γιὰ τὸν ἐπιστήμονα ποὺ ἔχει ζήσει πιστεύοντας στὴ λογικὴ, ἡ ἱστορία τελειώνει σὰν ἓνα ἄσχημο ὄνειρο. Ἀναρριχήθηκε στὰ βουνὰ τῆς ἀγνοίας, πλησιάζει νὰ κατακτῆσει τὴν ψηλότερη κορυφὴ. Καθὼς σέρνεται στὸν τελικὸ βράχο, τὸν χαιρετᾷ μιὰ ὁμάδα θεολόγων, ποὺ κάθονται ἐκεῖ ἀπὸ αἰῶνες».

13. Τί λένε οἱ ἄθεοι γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου

ΝΙΚΗ: Ἄν καταλαβαίνω καλά, κάπως ἔτσι καὶ οἱ καθαροὶ ἄθεοι ἰσχυρίζονται ὅτι

Ποιὸς ἐξασφάλισε τὴν «πρῶτη ὕλη» τοῦ Σύμπαντος, ποιὸς «πυροδότησε» τὴ μεγάλην ἔκρηξη, ποιὸς ρύθμισε μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους τὴ λειτουργία του καὶ τὴν ἐξέλιξή του; Μήπως ὑπάρχει χέρι Δημιουργοῦ πίσω ἀπὸ αὐτά, ὅπως δὲν ἀποκλείει καὶ ὁ Hawking σὲ κάποια βιβλία του;

Οἱ ἄθεοι ἀπαντοῦν ὄχι, δὲν ὑπάρχει Δημιουργός. Τὸ Σύμπαν δημιουργήθηκε μόνο του.

Εἶναι ὅμως τόσο παράλογος καὶ ἀφελὴς ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός! Εἶναι σὰν νὰ ἐπισκέπτεσαι τὴν ἔρημο τῆς Ἀφρικῆς, νὰ βλέπεις τὶς πυραμίδες καὶ νὰ ρωτᾷς

κάποιον εκεί κοντά: «Πότε έγιναν αυτές οι πυραμίδες; Ποιος τις έφτιαξε;». Και εκείνος να σου απαντάει: «Πάντα υπήρχαν εδώ. Μόνες τους έγιναν, κανένας δεν τις έφτιαξε!»

ΝΙΚΗ: Τότε, παππού, να περάσουμε στον άλλο ισχυρισμό των άθεων, ότι η δημιουργία του σύμπαντος είναι αποτέλεσμα της τύχης και όχι κάποιας θεϊκής επέμβασης.

ΠΑΠΠΟΥΣ: Έδώ είναι που κανένας λογικός άνθρωπος δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι οι Πυραμίδες κατασκευάστηκαν και βρέθηκαν εκεί που βρίσκονται τυ-

ΝΙΚΗ: Μήπως όμως και οι πιστοί λίγο-πολύ κάνουν το ίδιο, όταν λένε ότι ο Θεός έκανε τον κόσμο, έτσι γράφουν τα ιερά βιβλία μας ή έτσι λένε οι ιερές παραδόσεις μας;

ΠΑΠΠΟΥΣ: Όσοι πιστοί με αυτόν τον τρόπο υπερασπίζονται την πίστη τους στον Θεό, χωρίς άλλες εξηγήσεις, χωρίς άλλα επιχειρήματα, δεν κάνουν καλά. Διότι έτσι δεν μπορούν να πείσουν τον συνομιλητή τους. Δεν μπορούν να πείσουν τους άπιστους, ούτε τους άγνωστικιστές. Δεν μπορούν να πείσουν καν αυτούς που χωρίς προκατάληψη, ειλικρινά, ψάχνουν για την αλήθεια. Για την ύπαρξη ή μη ύπαρξη του Θεού.

Ό Arno Penzias (Άρνο Πενζίας) πήρε βραβείο Νόμπελ για τις μελέτες του που οδήγησαν στην κατανόηση του Big Bang. Συσχέτισε, λοιπόν, τις ανακαλύψεις του με τη Βίβλο και έγραψε στο “Clues to the Universe’s Origin Expected” (*New York Times*, March 1978): «Τὰ δεδομένα που έχουμε είναι τὰ ίδια, όπως στα πέντε βιβλία του Μωυσή, στους Ψαλμούς και στη Βίβλο γενικότερα».

χαία. Ο Άινστάιν είπε επιγραμματικά: «Ο Θεός δεν παίζει ζάρια», απομακρύνοντας την άποψη ότι η ζωή είναι δημιούργημα της τύχης. Στην πραγματικότητα οι άπιστοι κάνουν τη δήλωση ότι «ο κόσμος είναι δημιούργημα της τύχης», χωρίς να έχουν και πειστικά επιχειρήματα, για να υποστηρίξουν τη δήλωσή τους αυτή. Μιλούν σαν αθηνάιτες και ζητούν από όσους άμφισβητούν την άποψή τους να αποδείξουν εκείνοι γιατί τους άμφισβητούν. Είναι σαν να σου λένε, στα καλά καθούμενα, ότι είσαι κλέφτης ή έλέφαντας, και να σου ζητούν να αποδείξεις πως δεν είσαι.

Η σωστή θέση των πιστών για τα ιερά κείμενα είναι: «έρευνάτε τας γραφάς» και όχι «πίστευε και μη έρεύνα», που θα ήταν αντίληψη υπεροπτική και αποκρουστική από τους σκεπτόμενους ανθρώπους. Έμεις στη συζήτησή μας εφαρμόζουμε τη «μαιευτική μέθοδο» του Σωκράτη, που με έρωτήσεις και απαντήσεις έφαχνε μαζί με τον συνομιλητή του την αλήθεια.

ΝΙΚΗ: Να εξετάσουμε, λοιπόν, τα επιχειρήματα των πιστών, οι όποιοι θεωρούν τον Θεό Δημιουργό της φύσης και του ανθρώπου.

14. Τò Big Bang συμφωνεί με τὴ Βίβλο: δείχνει Θεό

ΠΑΠΠΟΥΣ: Νὰ ἀκούσουμε, λοιπόν, κάποιους μεγάλους ἐπιστήμονες, πού πίσω ἀπὸ τὸ Big Bang βλέπουν τὸν Θεό.

Ὁ Arno Penzias (Ἄρνο Πενζίας) πῆρε βραβεῖο Νόμπελ γιὰ τὶς μελέτες του πού ὀδήγησαν στὴν κατανόηση τοῦ Big Bang. Συσχέτισε, λοιπόν, τὶς ἀνακαλύψεις του με τὴ Βίβλο καὶ ἔγραψε στὸ “Clues to the Universe’s Origin Expected” (*New York Times*, March 1978): «Τὰ δεδομένα πού ἔχουμε εἶναι τὰ ἴδια, ὅπως στὰ πέντε βιβλία τοῦ Μωυσῆ, στοὺς Ψαλμοὺς καὶ στὴ Βίβλο γενικότερα».

Ὁ Γεώργιος Κοντόπουλος, καθηγητὴς τῆς Ἀστρονομίας καὶ τ. Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, γράφει στὸ ἄρθρο τοῦ «Πίστη καὶ Ἐπιστήμη» (*AKTINES*, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2019): «Ἐχει λεχθεῖ: Τὸ σύμπαν εἶναι μιὰ ἀναδιάταξη τοῦ μηδενός. Ἡ ἀναδιάταξη αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ κατ’ ἑξοχὴν δημιουργικὴ ἐνέργεια. Χάρη σὲ αὐτὴν ὑπάρχει σήμερα τὸ σύμπαν καὶ χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε. Ἄρα ἀκριβῶς ἡ ἀναδιάταξη αὐτὴ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πάνσοφου Δημιουργοῦ τοῦ Σύμπαντος». Στὸ ἴδιο ἄρθρο, πού δημοσιεύουν οἱ *AKTINES*, ὁ καθηγητὴς Κοντόπουλος σχολιάζει τὸ γεγονός ὅτι μερικοὶ πιστοὶ παρερμηνεύουν τὴν ἀναφορὰ τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ δημιουργία τοῦ σύμπαντος. Καὶ προσθέτει: «Εὐτυχῶς ὑπάρχει ἡ μαρτυρία

Ὁ Ἄρνο Πενζίας (1933) εἶναι Ἀμερικανὸς φυσικός με βραβεῖο Νόμπελ. Οἱ μελέτες του ὀδήγησαν στὴν κατανόηση τοῦ Big Bang. Ἐγραψε: «Τὰ δεδομένα πού ἔχουμε εἶναι τὰ ἴδια, ὅπως στὰ πέντε βιβλία του Μωυσῆ, στοὺς Ψαλμοὺς καὶ στὴ Βίβλο γενικότερα».

τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πού λέει ὅτι οἱ ἡμέρες τῆς Δημιουργίας τῆς Παλιᾶς Διαθήκης ἦταν μεγάλες χρονικὲς περιόδοι πολλῶν αἰῶνων καὶ ὄχι ὅπως οἱ ἡμέρες πού ξέρομε με τὸν ἥλιο, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπῆρχε κὰν τότε.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ ἀπολογητὲς τοῦ χριστιανισμοῦ πρέπει νὰ ξέρουν πρῶτα τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης καὶ μετὰ νὰ τὰ συγκρίνουν με τὴν Ἁγία Γραφή (ἐρμηνεύοντάς την σωστά)... Εἶναι κοινὴ πεποίθηση πολλῶν σήμερα ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ πίστη δὲν βρίσκονται σὲ ἀντίθεση, ἀλλὰ ἰσχύουν παράλληλα.

Ὁ Ἴμμανουὲλ Κάντ, ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος τῶν νεοτέρων χρόνων μᾶς ἄφησε ἓνα περίφημο ἀπόφθεγμα σχετικὸ με τοὺς παράγοντες ἐκείνους πού στρέφουν τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸν Θεό: «Δύο πράγματα με γεμίζουν θαυμασμὸ καὶ δέος κάθε φορὰ πού τὰ σκέφτομαι: ὁ ἑναστρὸς οὐρανὸς ἐξωτερικὰ καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μου».

“Όμως στο παρελθόν υπήρξαν πολλές περιπτώσεις αντιθέσεων, που μερικές φορές ήταν οξύτερες».

Ο Γεώργιος Γούναρης είναι καθηγητής της Φυσικής στο ΑΠΘ, συνειδητός πιστός και δραστήριο μέλος μεγάλης Χριστιανικής Κίνησης στη Θεσσαλονίκη. Έκλαϊκεύει επιστημονικά θέματα σχετιζόμενα με την πίστη και τα παρουσιάζει σε ομιλίες και γραπτά κείμενα.

Ένα εμπειριστατωμένο άρθρο του Γ. Γούναρη με τίτλο «Οι άπαρχές της Δημιουργίας στη Βίβλο και στην Έπιστήμη» (ΑΚΤΙΝΕΣ, Ίαν.-Φεβ. 2016) ξεκινάει με τη διαπίστωση: «*Είναι εκπληκτικό πόσο η περιγραφή της Δημιουργίας στην Αγία Γραφή συμπίπτει με αυτή της σύγχρονης επιστήμης ακόμη και στις λεπτομέρειες. Στην επιστήμη μόλις μετά το 1963 άρχισε να γίνεται δεκτό ότι το σύμπαν έχει αρχή*». Στη συνέχεια του άρθρου του εκθέτει την άποψη της επιστήμης ότι η ιστορία του σύμπαντος ξεκινάει με το Bing Bang και εξελίσσεται σταδιακά στη διάρκεια των 13,8 δις χρόνων της ζωής του.

Μετά, συγκρίνει την άποψη αυτή της επιστήμης με την Παλαιά Διαθήκη, η οποία αναφέρει «*Εν αρχή έποίησεν ο Θεός τον Ούρανόν και την Γῆν. Η δὲ Γῆ ἦν άόρατος και άκατασκευάστος*» (Γένεση 1,1-1,2). Ο καθηγητής δηλώνει ότι η ομοιότητα είναι απόλυτη και επισημαίνει ότι αυτά που λέει τώρα η επιστήμη είναι γραμμένα με παρόμοιο τρόπο στην Παλαιά Διαθήκη πριν από 3.500 χρόνια.

ΠΑΠΠΟΥΣ: Τί βλέπουν λοιπόν οι πιστοί; Από το ένα μέρος βλέπουν την επιστήμη να μελετάει και να μιλάει για το σύμπαν, όπως ξεκίνησε και εξελίχθηκε από το Big Bang και μετά. Ένω για πριν από αυτό η επιστήμη δεν βλέπει τίποτε και για αυτό δε λέει τίποτε. Έπειδή δεν μπορεί να μελετήσει «το τίποτε». Κάποιοι άγνωστικιστές επιστήμονες όμως, όπως

είπαμε νωρίτερα, δεν αποκλείουν χέρι Δημιουργού.

Από το άλλο μέρος, οι πιστοί διαβάζουν μέσα στη Βίβλο «*ό Θεός έποίησεν τον Ούρανόν και τη Γῆν*» και στη συνέχεια διαβάζουν στο κείμενό της, που γράφτηκε πριν από 3.500 χρόνια, όσα λένε για το Big Bang οι επιστήμονες σήμερα.

Άρα λοιπόν οι πιστοί δικαιούνται να επικαλοῦνται τη Βίβλο και να μιλοῦν όχι μόνο για το δημιούργημα (το Σύμπαν), αλλά και για τον Δημιουργό (τον Θεό).

Ο Άνιστάν ειπε κάτι που νομίζω ότι ταιριάζει απόλυτα εδώ: «*Η επιστήμη μπορεί να μη βλέπει τον Θεό, οι επιστήμονες όμως μπορούν να τον ιδούν*». Μοῦ θυμισε αυτή την άτάκα του Άνιστάν ο φίλος μου, ο καθηγητής Χρῆστος Ζερεφός, όταν τοῦ μίλησα για τις δικές μας συζητήσεις, Νίκη μου. Και αυτό το έκανε, ο Άνιστάν, για να υπογραμμίσει ότι η επιστήμη έχει όρια, ένῳ η σκέψη και τα αισθήματα του ανθρώπου μπορούν να πάνε και πέρα από τα όρια της επιστήμης.

Ο Ίμμανουέλ Κάντ, ο μεγαλύτερος φιλόσοφος των νεοτέρων χρόνων μᾶς άφησε ένα περίφημο απόφθεγμα σχετικό με τους παράγοντες εκείνους που στρέφουν τον άνθρωπο προς τον Θεό:

«Δύο πράγματα με γεμίζουν θαυμασμό και δέος κάθε φορά που τα σκέφτομαι: ο έναστρος ούρανός εξωτερικά και ο ήθικός νόμος μέσα μου».

ΝΙΚΗ: Νομίζω ότι αρκετά μιλήσαμε για το Σύμπαν, για τον έναστρο ούρανό και για τα πράγματα έξω από έμάς. Νομίζω ότι ο Κάντ μᾶς δίνει πάσα να κοιτάξουμε και μέσα μας. Τί ακριβώς είναι ο ήθικός νόμος; Τί σχέση έχει με τον Θεό;

[Συνεχίζεται]

ΩΣΤΗΡΗΣ ΚΟΥΒΕΛΑΣ

ΑΥΤΟΙ ΔΕΝ ΥΠΕΚΥΨΑΝ...

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΝΑΖΙΣΜΟ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

CLEMENS AUGUST GRAF VON GALEN

ΜΕΡΟΣ Γ'

Στο πλαίσιο της μελέτης μας για τον ρωμαιοκαθολικό επίσκοπο του Münster Clemens August Graf von Galen, η οποία αποτελεί μέρος ευρύτερης μελέτης με τίτλο «Αυτοί δεν υπέκυψαν... Χριστιανική αντίσταση στον Ναζισμό», στο μὲν Α' μέρος σταθήκαμε στη στάση που κράτησε ο επίσκοπος του Münster και στις φορές που κατήγγειλε άνοικτά το καθεστώς πριν από τον πόλεμο, στο δὲ Β' μέρος ἐστίασαμε στα φλογερὰ κηρύγματά του του Ιουλίου του 1941, που αποτέλεσαν πλέον μὰ ἐντελῶς άνοικτὴ και άπροκάλυπτη καταδίκη τῆς ἔθνικοσοσιαλιστικῆς τυραννίας. Στὸ παρόν, Γ' μέρος θὰ ἐστίασουμε στὸ ἱστορικὸ κήρυγμά του τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941, πὸν θεωρεῖται τὸ άποκορύφωμα τῆς άντιπαράθεσῆς του μὲ τὸ καθεστῶς.

3. Τὸ κήρυγμα τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941

Τὰ δύο κηρύγματα του Ιουλίου, τῆς 13^{ης} Ιουλίου και τῆς 20^{ης} Ιουλίου 1941, εἶχαν προκαλέσει τεράστια αἴσθησι στον κόσμο, ἀλλὰ και ἀληθινὸ συναγεμνὸ στοὺς ἰθύνοντες του καθεστῶτος. Οἱ συνήθειες ἐκφοβιστικὲς πρακτικὲς τῆς Γκεστάπο (ἀνάμεσα στις ὁποῖες και ἡ ἔφοδος της στὸ μοναστήρι ὅπου μόναζε ἡ ἀδελφὴ του ἐπισκόπου, ἡ ὁποία ἐτέθη ὑπὸ περιορισμὸν, ἀλλὰ κατάφερε νὰ άποδράσει) δὲν ἔπιασαν τόπο. Καὶ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς ἐπίσκοπος του Münster, ὁ Clemens August Graf von Galen, ἔτοιμάσθηκε για τὴν ἐπόμενη πράξη τῆς δημόσιας άντιπαράθεσῆς του μὲ τὸ καθεστῶς – αὐτὴν πὸν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἡ πιὸ συγκλονιστικὴ ἀπὸ ὄλες.

Στις 3 Αὐγούστου ὁ ἐπίσκοπος βρέθηκε ξανὰ στὸν γοτθικὸ ρωμαιο-

καθολικὸ ναὸ του Ἁγίου Lambert (St.-Lambert-Kirche), τὸν ναὸ πὸν παραμένει μέχρι σήμερα ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀξιοθέατα του Münster. Ἐπρόκειτο για τὸν ἴδιο ναὸ στὸν ὁποῖο ὁ ἐπίσκοπος εἶχε ἐκφωνήσει τὸ πρῶτο κήρυγμα τῆς άνοικτῆς άντιπαράθεσῆς του μὲ τὸ καθεστῶς τὸ 1941, τὸ κήρυγμα τῆς 13^{ης} Ιουλίου, ἀλλὰ και ἕνα ναὸ στὸν ὁποῖο ὁ von Galen αἰσθανόταν σαν στὸ σπίτι του, ἀφοῦ ἐκεῖ ἀκριβῶς εἶχε ὑπηρετήσει ὡς ἱερέας πρὶν τὴν ἀνάρρησή του στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο. Μὲ δεδομένη τὴν τεράστια αἴσθησι πὸν εἶχαν προκαλέσει τὰ δύο κηρύγματα του προηγούμενου μῆνα, ὅταν ἐκείνη τὴν Κυριακή, τὸ πρῶτὶ τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941, ὁ ἐπίσκοπος του Münster ἀνέβηκε στὸν ἄμβωνα, ὄλοι κρατοῦσαν τὴν ἀναπνοή τους.

Ἀπὸ τις πρῶτες κιόλας λέξεις, κατέστη φανερὸ ὅτι ὁ von Galen δὲν προτίθετο οὔτε νὰ ἀναδιπλωθεῖ οὔτε νὰ... μασίσει τὰ λόγια του:

«Εἶμαι δυστυχῶς ὑποχρεωμένος νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ Γκεστάπο συνέχισε καὶ αὐτὴ τὴν ἐβδομάδα τὸν πόλεμο ἐξόντωσης κατὰ τῶν καθολικῶν ταγμάτων. Τὴν Τετάρτη, 30 Ἰουλίου, ἡ Γκεστάπο κατέλαβε τὸν ἐπαρχιακὸ οἶκο τῶν Ἀδελφῶν τῆς Παναγίας στὸ Mülhausen, στὴν περιοχὴ Kempen, ποὺ ἀνῆκε προηγουμένως στὴν Ἐπισκοπὴ τοῦ Münster, καὶ κήρυξε τὴ διάλυσή του. Οἱ Ἀδελφές, πολλὲς ἀπὸ τις ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ μας, στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ἐκδιώχθηκαν καὶ ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν περιοχὴ τὴν ἴδια κί- ὄλας ἡμέρα. Σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστες ἀναφορές, τὴν Πέμπτη, 31 Ἰουλίου, ἡ μονὴ τῶν Ἱεραποστόλων τοῦ Hiltrup στὸ Hamm κατελήφθη ἐπίσης καὶ ἐπιτάχθηκε ἀπὸ τὴ Γκεστάπο. Οἱ Πατέρες ποὺ διέμεναν ἐκεῖ ἔχουν ἐκδιωχθεῖ»¹.

Καὶ βεβαίως ὁ von Galen ἐπανέλαβε αὐτὸ ποὺ εἶχε τονίσει μὲ ἔμφαση καὶ στὰ προηγούμενα κηρύγματά του:

«Κανένας ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τῶν μονῶν δὲν ἔχει κατηγορηθεῖ γιὰ κάποιον ἀδίκημα ἢ ἔγκλημα, δὲν ἔχει ὀδηγηθεῖ ἐνώπιον δικαστηρίου, καὶ βέβαια δὲν ἔχει καταδικασθεῖ»².

1 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 38: »Ich muß leider mitteilen, daß die GStP auch in dieser Woche ihren Vernichtungskampf gegen die katholischen Orden fortgesetzt hat. Am Mittwoch, dem 30. Juli, hat die GStP das Provinzialhaus der Schwestern Unse rer Lieben Frau in Mülhausen, Kreis Kempen, das früher zum Bistum Münster gehörte, besetzt und für aufgehoben erklärt. Die Schwestern, von denen viele aus unserem Bistum stammen, wurden zum größten Teil ausgewiesen und mußten noch am gleichen Tage den Kreis verlassen. Nach glaubwürdigen Nachrichten ist am Donnerstag, dem 31. Juli, das Kloster der Missionare von Hiltrup in Hamm ebenfalls von der GStP besetzt und beschlagnahmt worden. Die dort weilenden Patres sind ausgewiesen«.

2 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.: »Keiner der Bewohner der

Αὐτὸ ἦταν μιά «λεπτομέρεια» ποὺ ἔπρεπε νὰ τονισθεῖ, γιὰ νὰ γίνε σαφές ὅτι οἱ ἐνέργειες τῆς Γκεστάπο δὲν ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς εὐθεία ἐπίθεση ἐναντία στὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ κυρίως ὠμὴ παραβίαση κάθε ἐννοιας κράτους δικαίου. Δίλωσε μάλιστα ὁ ἐπίσκοπος ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ὑποβάλει μίνυση ἐναντία σὲ ἓνα ἄτομο ποὺ ἰσχυριζόταν ψευδῶς ὅτι οἱ ἀφιερωμένοι ποὺ εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τις μονές τους βαρύνονταν μὲ ἀδικήματα, ἀλλὰ καὶ κάλεσε σὲ «συναγερμὸ» τὴ ρωμαιοκαθολικὴ κοινότητα τῆς πόλης, ὥστε κανεὶς νὰ μὴ διανοεῖται νὰ ἐκστομίσει ἀτιμωρητὶ τέτοιες ἀστήρικτες συκοφαντίες³.

Αὐτὸ ποὺ προφανῶς δὲν γνώριζε σὲ αὐτὴ τὴ φάση ὁ von Galen εἶναι ὅτι λίγες μέρες ὑστερῶτα, στίς 30 Ἰουλίου 1941, εἶχε ἐκδοθεῖ διαταγὴ τοῦ Χίτλερ ποὺ ἐπέτασσε τὴν ἀναστολὴ τῆς Ἐπιχείρησης »Klostersturm« («Μοναστηριακὴ Καταγίδα»), ἡ ὁποία εἶχε προκαλέσει τὴ μὴνι τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster⁴. Προφανῶς, αὐτὸ δὲν σήμαινε ὑπαναχώρηση ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀναβολὴ τοῦ τελικοῦ «ξεκαθαρίσματος τῶν λογαριασµῶν» γιὰ εὐθετώτερο χρόνο. Πάντως, σὲ κάθε περίπτωσι, ἡ τολμηρὴ στάσι τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster εἶχε πιάσει τόπο.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ κηρύγματος τοῦ τῆς 3^{ης} Αὐγούστου, ὁ von Galen σταμάτησε ξαφνικὰ τὸν καταγγελτικὸ λόγο, καὶ ἀνέγνωσε τὸ Εὐαγγέλιο τῆς ἡμέρας, ποὺ ἀναφέρεται στὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἰησοῦς, πορευόμενος πρὸς τὸ ἐκούσιον πά-

Klöster ist eines Vergehens oder Verbrechens beschuldigt, vor Gericht angeklagt oder gar verurteilt«.

3 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.

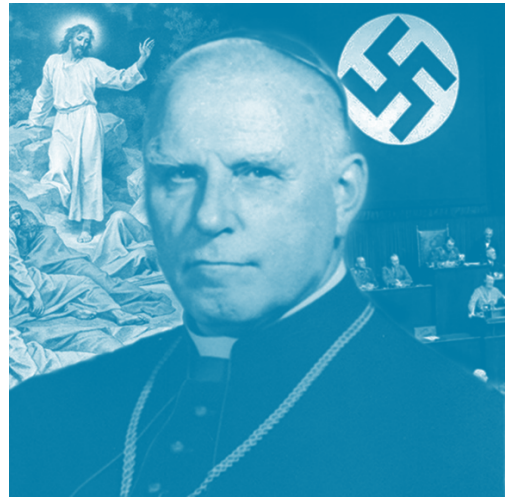
4 Annette Mertens, Himmlers Klostersturm. Der Angriff auf katholische Einrichtungen im Zweiten Weltkrieg und die Wiedergutmachung nach 1945, Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 2006, σελ. 33, 120, 126.

θος και πλησιάζοντας την Ιερουσαλήμ, την Κυριακή των Βαΐων, έκλαιγε πικρά, αναλογιζόμενος την καταστροφή που την περιέμενε: «Καὶ ὡς ἤγγισεν, ἰδὼν τὴν πόλιν ἔκλαυσεν ἐπ’ αὐτῇ» κτλ.⁵

Οἱ ἐντεταλμένοι πράκτορες τοῦ καθεστώτος που ἀσφαλῶς θὰ βρίσκονταν στὸ ἐκκλησίασμα, μετὰ τὰ «προκλητικά» κηρύγματα τοῦ Ἰουλίου, γιὰ νὰ καταγράψουν σχολαστικά τυχὸν νέες «προκλήσεις» τοῦ ἐνοχλητικοῦ ἐπισκόπου, πιθανώτατα θὰ ἔνωσαν ὅτι στὸ ἐξῆς δὲν θὰ εἶχαν νὰ περιμένουν παρὰ ἓνα συμβατικό «θρησκευτικό» κήρυγμα, χωρὶς τὴν εὐθεία καταγγελία τῶν ἀνθαιρεσιῶν τοῦ καθεστώτος που χαρακτήριζε τὰ δύο κηρύγματα τοῦ Ἰουλίου. Ὅσα εἶχε πει στὸ τωρινὸ κήρυγμα κατὰ τῆς Γκεστάπο ὁ von Galen δὲν προσέθεταν οὐσιαστικὰ τίποτα στὰ κηρύγματα τοῦ Ἰουλίου – ποὶς ξέρει, ἴσως ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ τόσο «προκλητικός» ἐπίσκοπος νὰ εἶχε «πεισθεῖ» νὰ ἀφήσει πίσω του τὴν εὐθεία ἀντιπαράθεση μετὰ τὸ καθεστῶς.

Ὅσοι ὅμως σκέπτονταν ἔτσι πλανῶνταν. Γιὰ τὸν von Galen ἡ –φαινομενικὰ ἀθῶα– εὐαγγελικὴ περικοπὴ δὲν ἦταν παρὰ τὸ ἔναυσμα γιὰ μίαν ἀκόμα εὐθεία καταγγελία. Μιὰ καταγγελία που θὰ ὑπερέβαινε ὅτιδήποτε εἶχε λεχθεῖ μέχρι τότε.

Ὁ von Galen ἄρχισε νὰ ἐκδιπλώνει μεθοδικὰ τὴ σκέψη του. Κατὰ πρῶτον, συνδύασε τὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ μετὰ ἓνα ἄλλο χωρίο, νωρίτερα στὸ Κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιο, ὅπου διαβάζουμε τὰ λόγια τοῦ Κυρίου, πρὶν κινήσει πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα: «*Ἱερουσαλήμ Ἱερουσαλήμ, ἡ ἀποκτέννουσα τοὺς προφῆτας καὶ λιθοβολοῦσα τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτήν! ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυνάξαι τὰ τέκνα σου ὡς τὸν τρόπον ὄρνιθων τὴν ἐαυτῆς νοσσιὰν ὑπὸ τὰς πτερυγὰς, καὶ οὐκ ἠθε-*

λίσατε!»⁶. Τονίζοντας τὸ «ἠθέλησε», που ἀντιπροσωπεύει τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (νὰ σκεπάσει προστατευτικὰ τὸν λαὸ του, ὅπως ἡ κλωσσα σκεπάζει προστατευτικὰ μετὰ τὰ πτερά της τὰ κλωσσόπουλα), καὶ τὴ σύγκρουσή του μετὰ τὸ «οὐκ ἠθελήσατε», που λέγεται γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τοὺς κατοίκους της, ὁ von Galen συμπεραίνει ἐπιδέξια ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ αἰτία τῶν δακρύων που ἔχυσε ὁ Κύριος μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ καὶ τῶν δεινῶν που ἀνέμεναν τὴν ἁγία πόλη: ἡ διάσταση –δηλαδὴ ἡ σύγκρουση– ἀνάμεσα στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ θέλημα τοῦ ἀνθρώπου:

*«Εἶναι κάτι τρομερὸ, κάτι ἀπίστευτα ἄδικο καὶ καταστροφικὸ, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θέτει τὸ θέλημά του ἀπέναντι στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ! Ἐγὼ “ἠθέλησα”! Ἐσύ “οὐκ ἠθέλησας”! Γι’ αὐτὸ δακρύζει ὁ Ἰησοῦς γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ»*⁷.

6 Λουκ., ιγ' 34.

7 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, σελ. 40: »*Es ist etwas Furchtbares, etwas unerhört Ungerechtes und Verderbenbringendes, wenn der Mensch seinen Willen gegen Gottes Willen stellt! Ich wollte! Du hast nicht gewollt! Darum weint Jesus über Jerusalem*«.

5 Λουκ., ιθ' 41-47.

Άμέσως μετά από αυτό, ο von Galen, περνώντας σε κάτι φαινομενικά άσχετο, υπενθύμισε στο έκκλησίασμα την κοινή ποιμαντική επιστολή των ρωμαιοκαθολικών επισκόπων της Γερμανίας της 26^{ης} Ιουνίου, που είχε αναγνωσθεί σε όλους τους ρωμαιοκαθολικούς ναούς της Γερμανίας στις 6 Ιουλίου, περίπου ένα μήνα νωρίτερα. Σε αυτή την ποιμαντική επιστολή τονιζόταν ότι «*υπάρχουν ίσως υποχρεώσεις της συνείδησης από τις οποίες κανένας δεν μπορεί να μᾶς αποδεσμεύσει, τις οποίες πρέπει να εκπληρώσουμε, όποιο και ἂν εἶναι τὸ κόστος, ἄκόμα και ἂν τὸ κόστος εἶναι ἡ ἴδια μας ἡ ζωὴ. Ποτέ, ὑπὸ οἰεσδήποτε συνθήκες, δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ἄνθρωπο ἐκτὸς πολέμου και νομίμου αὐτοάμυνας νὰ ἀφαιρῆ τὴ ζωὴ ἐνὸς ἀθώου*»⁸.

Μέχρι αυτό το σημείο, ο επίσκοπος φαινόταν να λέει πράγματα που δεν «έδεναν» εύκολα μεταξύ τους. Πώς, αλήθεια, «έδεναν» μεταξύ τους οι καταγγελίες του στην αρχή του κηρύγματος για τις πρακτικές της Γκεστάπο κατά των μοναστηριών και των χριστιανικών αδελφοτήτων, ή ευαγγελική περικοπή και ή έρμηνεία της, και τώρα ή αναφορά στην απαράβατη υποχρέωση του σεβασμού της ανθρωπίνης ζωής; Τα άμέσως επόμενα λόγια του επισκόπου επρόκειτο να αποκαλύψουν πώς ακριβώς όλα αυτά «έδεναν» μεταξύ τους, αποτελώντας συγχρόνως μιὰ ήρωική, άνοικτὴ καταγγελία ενάντια στο ναζιστικὸ καθεστώς, ή όποια δικαίως κατατάσσεται ως μιὰ από τις άναμφισβήτητα κορυφαίες πράξεις αντίστασης στη ναζιστικὴ Γερμανία:

8 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, ό.π.: »Es gibt aber auch heilige Gewissensverpflichtungen, von denen niemand uns befreien kann, die wir erfüllen müssen, koste es, was es wolle, koste es uns selbst das Leben: Nie, unter keinen Umständen darf der Mensch außerhalb des Krieges und der gerechten Notwehr einen Unschuldigen töten.«.

«*Έδω και μερικούς μήνες ακούμε αναφορές ότι νοσηλευόμενοι σε ιδρύματα θεραπείας και περίθαλψης ψυχικά ασθενών που νοσοῦν ἤδη για κάποιο χρονικό διάστημα και ἴσως φαίνονται ανίατοι απομακρύνονται βίαια από αυτά τα ιδρύματα με διαταγές από τὸ Βερολίνο. Οἱ συγγενεῖς λαμβάνουν στερεότυπα λίγο μετά μιὰ ἐνημέρωση ότι ὁ ασθενής ἀπεβίωσε, ότι τὸ πτώμα τοῦ ἀσθενούς ἔχει ἀποτεφρωθεῖ και ότι μποροῦν νὰ παραλάβουν τὴν τέφρα. Ὑπάρχει μιὰ γενικὴ ὑποψία, που ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς βεβαιότητας, ότι αὐτοὶ οἱ πολυάριθμοι ἀπροσδόκητοι θάνατοι τῶν ψυχικά ἀσθενῶν δὲν ἐπέρχονται φυσιολογικά, ἀλλὰ προκαλοῦνται ἐκ προθέσεως, ότι ἀκολουθεῖται ἐδῶ ἡ θεωρία ότι εἶναι θεμιτὴ ἡ καταστροφή αὐτοῦ που ἀποκαλεῖται “ζωὴ χωρὶς ἀξία”, με ἄλλα λόγια ἡ θανάτωση ἀθῶων ἀνθρώπων, ἂν πιστεύεται ότι ἡ ζωὴ τους δὲν ἔχει πλέον ἀξία για τὸν λαό και για τὸ κράτος. Μιὰ φρικτὴ θεωρία, που γυρεύει νὰ δικαιολογήσει τὴ δολοφονία ἀθῶων ἀνθρώπων, που οὐσιαστικά νομιμοποιεῖ τὴ βίαιη ἀφαίρεση τῆς ζωῆς ἀτόμων με εἰδικές ἀνάγκες που δὲν εἶναι πλέον σὲ θέση νὰ ἐργασθοῦν, ἀναπήρων, πασχόντων από ἀνίατες ἀσθένειες και ἠλικιωμένων.*

«*Ὅπως ἔχω πληροφορηθεῖ από ἀξιόπιστες πηγές, σε ιδρύματα θεραπείας και περίθαλψης τῆς ἐπαρχίας τῆς Βεστροφλίας καταρτίζονται λίστες με τέτοιους νοσηλευομένους, που χαρακτηρίζονται ως “μὴ παραγωγικά” μέλη τῆς ἐθνικῆς κοινότητας, οἱ όποιοι πρόκειται νὰ απομακρυνθοῦν από τὰ ιδρύματα και μετά από λίγο νὰ φονευθοῦν. Από τὸ Ἴδρυμα Marienthal κοντὰ στο Μύνστερ, κατά τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐβδομάδας, διενεργήθηκε ἡ πρώτη μεταφορά*»⁹.

9 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, ό.π.: »Seit einigen Monaten hören wir Berichte, daß aus Heil- und Pflegeanstalten

für Geisteskranke auf Anordnung von Berlin Pfleglinge, die schon länger krank sind und vielleicht unheilbar erscheinen, zwangsweise abgeführt werden. Regelmäßig erhalten dann die Angehörigen nach kurzer Zeit die Mitteilung, der Kranke sei verstorben, die Leiche sei verbrannt, die Asche könne abgeliefert werden. Allgemein herrscht der an Sicherheit grenzende Verdacht, daß diese zahlreichen unerwarteten Todesfälle von Geisteskranken nicht von selbst eintreten, sondern absichtlich herbeigeführt werden, daß man dabei jener Lehre folgt, die behauptet, man dürfe sogenanntes lebensunwertes Leben vernichten, also unschuldige Menschen töten, wenn man meint, ihr Leben sei für Volk und Staat nichts mehr wert. Eine furchtbare Lehre, die die Ermordung Unschuldiger rechtfertigen will, die die gewaltsame Tötung der nicht mehr arbeitsfähigen Invaliden, Krüppel, unheilbar Kranken, Altersschwachen grundsätzlich freigibt! Wie ich zuverlässig erfahren habe, werden jetzt auch in den Heil- und Pflegeanstalten der Provinz Westfalen Listen aufgestellt von solchen

Αὐτὸ ποὺ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἀποκαλύψει χωρὶς περιστροφές, ὅποιο καὶ ἂν ᾦταν τὸ κόστος, μπροστὰ στὸ ἐκκλησίασμα ποὺ ἄκουγε ἐμβρόντητο, ᾦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνατριχιαστικὰ κεφάλαια φρίκης τοῦ ναζιστικοῦ Γ' Ράιχ: Ἕνα μεῖζον πρόγραμμα εὐθανασίας μετὰ τὴν ἐπωνυμία «Δράση T-4» (Aktion T-4), ὀνομαζόμενο ἔτσι ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἑδρας τῆς ἀρχιγραμματείας τοῦ προγράμματος στὴν ὁδὸ Tiergartenstraße No 4 τοῦ Βερολίνου, στὸ ὁποῖο μάλιστα δὲν ἐμπλέκονταν μόνο ἀξιωματοῦχοι τοῦ καθεστώτος, ἀλλὰ καὶ ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ ἱατρικοῦ κόσμου τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας. Τὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὴ μαζικὴ

Pfleglingen, die als sogenannte "unproduktive" Volksgenossen abtransportiert und in kurzer Zeit ums Leben gebracht werden sollen. Aus der Anstalt Marienthal bei Münster ist im Laufe dieser Woche der erste Transport abgegangen!«.

Αὐτὸ ποὺ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἀποκαλύψει χωρὶς περιστροφές, ὅποιο καὶ ἂν ᾦταν τὸ κόστος, μπροστὰ στὸ ἐκκλησίασμα ποὺ ἄκουγε ἐμβρόντητο, ᾦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνατριχιαστικὰ κεφάλαια φρίκης τοῦ ναζιστικοῦ Γ' Ράιχ: Ἕνα μεῖζον πρόγραμμα εὐθανασίας μετὰ τὴν ἐπωνυμία «Δράση T-4» (Aktion T-4), ὀνομαζόμενο ἔτσι ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἑδρας τῆς ἀρχιγραμματείας τοῦ προγράμματος στὴν ὁδὸ Tiergartenstraße No 4 τοῦ Βερολίνου, στὸ ὁποῖο μάλιστα δὲν ἐμπλέκονταν μόνο ἀξιωματοῦχοι τοῦ καθεστώτος, ἀλλὰ καὶ ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ ἱατρικοῦ κόσμου τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας. Τὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὴ μαζικὴ ἐξόντωση ἀνθρώπων μετὰ ἄνοια, μετὰ διανοητικὲς ἀναπηρίες, μετὰ ψυχικὲς ἀσθένειες, μετὰ σωματικὲς ἀναπηρίες, ἀλλὰ καὶ παιδιῶν μετὰ σύνδρομο Down, στὸ πλαίσιο τῆς εὐγονικῆς λογικῆς γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς γενετικῆς καθαρότητος τοῦ πληθυσμοῦ.

έξόντωση ανθρώπων με άνοια, με διανοητικές αναπηρίες, με ψυχικές ασθένειες, με σωματικές αναπηρίες, αλλά και παιδιών με σύνδρομο Down, στο πλαίσιο της εύγονικης λογικής για τη διασφάλιση της γενετικής καθαρότητας του πληθυσμού.

Η διαταγή του ίδιου του Χίτλερ για το πρόγραμμα εϋθανασίας Aktion T4 χρονολογείται από τις ημέρες της γερμανικής εισβολής στην Πολωνία. Το πρόγραμμα έγκαινάσθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου 1939 στην Ψυχιατρική Κλινική της Όβινσκα (Zakład Psychiatryczny w Owińskach) στην Πολωνία, το παλαιότερο και μεγαλύτερο ίδρυμα για ψυχικά ασθενείς στην Πολωνία, περίπου 10 χλμ. από το Πόζναν. Στις μεθόδους θανάτωσης περιλαμβάνονταν αρχικά η χρήση δηλητηριωδών αερίων ή θανατηφόρων ενέσεων, ή πρόκληση ασφυξίας, ή στέρση τροφής, ώστε να επέλθει ο θάνατος από άσιτία, και η χορήγηση υπερβολικής δόσης φαρμάκων. Μετά από διάφορους πειραματισμούς, προκρίθηκε και καθιερώθηκε η εξόντωση με μονοξειδίο του άνθρακα που παραγόταν από κοινούς κινητήρες έσωτερικής καύσεως. Τα θύματα στοιβάζονταν σε ειδικά φορτηγά, εντός αεροστεγών θαλάμων, όπου διοχετεύονταν τα καυσαέρια από τις εξατμίσεις των οχημάτων. Μέχρι τα φορτηγά να φθάσουν στον προορισμό τους, που δεν ήταν άλλος από έναν τόπο μαζικής ταφής, όσοι βρίσκονταν στοιβαγμένοι σε αυτά είχαν βρει τον θάνατο από τα αέρια.

Άν και το πρόγραμμα είχε ξεκινήσει στα κατεχόμενα εδάφη, από το 1940 επεκτάθηκε και στη Γερμανία, όπου προοδευτικά μέχρι το τέλος του έτους έξι συνολικά εγκαταστάσεις¹⁰ υπήχθησαν σε αυτό, μετατρεπόμενες σε κέντρα εϋθανασίας. Από ιδρύματα σε όλη τη χώρα,

άνθρωποι που επέλεγονταν ως «μη παραγωγικά» μέλη της έθνικης κοινότητας μεταφέρονταν σε αυτές τις εγκαταστάσεις, όπου θανατώνονταν με τον προαναφερόμενο τρόπο.

Βεβαίως, όλα αυτά γίνονταν μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, με αποτέλεσμα να μη γίνονται αντιληπτά από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Για τις Έκκλησίες όμως υπήρχε ένα «παράθυρο» από το οποίο μπορούσε κανείς να αποκτήσει μια εικόνα της φρικτής αυτής πρακτικής του καθεστώτος. Ο εξέχων Βρετανός ιστορικός Richard Evans έχει πώς και γιατί¹¹: Άν και το έθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, στο πλαίσιο της επιδίωξής του για περιθωριοποίηση των Έκκλησιών¹², είχε προσπαθήσει να θέσει υπό τον έλεγχό του τα ιδρύματα προνοίας που διατηρούσαν οι Έκκλησίες, κατά την έναρξη του διαβόητου προγράμματος εϋθανασίας πολλά άτομα με ειδικές ανάγκες φιλοξενοούνταν ακόμα σε ιδρύματα που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Έκκλησιών. Έτσι, οι αρμόδιοι της Καθολικής Έκκλησίας και των Προτεσταντικών Έκκλησιών μπορούσαν τουλάχιστον να υποψιασθούν ότι κάτι πολύ περίεργο συνέβαινε, όταν οι αρχές άρχισαν να μετακινούν με κρατική έντολη άτομα με ειδικές ανάγκες από τα ιδρύματα των Έκκλησιών σε άγνωστη κατεύθυνση, και μετά από λίγες ημέρες οί συγγενείς τους ενημερώνονταν ότι αυτά είχαν αποβιώσει.

Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς πολύ απλά να «κλείσει τα μάτια του» – πράγμα άλλωστε συχνότατο εκείνη την εποχή του τρόμου. Άλλα ο von Galen δεν ήταν ο άνθρωπος που θα έκλεινε τα μάτια του μπροστά στη φρίκη, και βεβαίως δεν ήταν και ο άνθρωπος ο οποίος θα έκλεινε το

11 Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin, New York 2009, σελ. 95-97.

12 Βλ. Γιάννη Κ. Τσέντου, «Ο Χριστιανισμός υπό διωγμόν στη ναζιστική Γερμανία», *Ακτίνες* 801 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2023), σελ. 208-221.

10 Schloss Grafeneck, Schloss Hartheim, Hadamar, Bernburg-an-der-Saale, Brandenburg-Havel, Sonnenstein-bei-Pirna.

στόμα του. Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster δὲν εἶχε μείνει ἄπραγος, ἀπλὸς θεατῆς τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἀποφάσισε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή νὰ ὑψώσει τὸ ἀνάστημά του, ἀναλαμβάνοντας τὸν ρόλο τοῦ ὑπερασπιστῆ ὄχι μόνο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεσμῶν της, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ τῆς ἴδιας τῆς νομιμότητας. Συνέχισε λοιπόν, μπροστὰ στὸ ἀποσβολωμένο ἐκκλησίασμα:

«Γερμανοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες! Ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει τὴν ἰσχύ νόμου τὸ ἄρθρο 211 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα τοῦ Ράιχ, ποὺ ὀρίζει: “Ὅποιος φονεύει ἐκ προθέσεως ἓναν ἄνθρωπο, ὅταν ἔχει διαπράξει τὸν φόνο ἐκ προμελέτης, τιμωρεῖται γιὰ φόνο μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου”. Προφανῶς γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ αὐτὴ τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὸν νόμο ποινὴ ὅσοι φονεύουν ἐκ προθέσεως αὐτοὺς τοὺς πτωχοὺς ἀνθρώπους, μέλη τῶν οἰκογενειῶν μας, οἱ ἄρρωστοὶ ποὺ ἔχει ὀρισθεῖ ἢ θανάτωσέ τους μεταφέρονται ἀπὸ τὴν πατρίδα τους σὲ ἓνα ἀπομακρυσμένο ἴδρυμα. Ὡς αἰτία θανάτου ἀναφέρεται στὴ συνέχεια κάποια ἀσθένεια. Καὶ μὲ δεδομένο ὅτι τὸ πτώμα ἀποτεφρώνεται ἀμέσως, οἱ συγγενεῖς καὶ ἡ Ἀστυνομία δὲν μποροῦν πιά ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα νὰ διαπιστώσουν ἐὰν ὑπῆρξε πράγματι ἢ ἀσθένεια καὶ ποιὰ ἦταν ἡ αἰτία τοῦ θανάτου.

Ὡστόσο, μὲ διαβεβαίωσαν ὅτι στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ στὸ Γραφεῖο τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν Ἰατρῶν τοῦ Ράιχ Δρ Conti δὲν κρύβουν καθόλου τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ψυχικὰ ἀσθενῶν στὴ Γερμανία ἔχουν πράγματι δολοφονηθεῖ ἐκ προθέσεως καὶ πρόκειται νὰ δολοφονηθοῦν στὸ μέλλον»¹³.

13 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 40-41: »Deutsche Männer und Frauen! Noch hat Gesetzeskraft der § 211 des Reichsstrafgesetzbuches, der bestimmt: “Wer vorsätzlich einen Menschen tötet, 40 wird, wenn er die Tötung mit Überlegung ausgeführt hat,

“Ὅπως ἐξήγησε στὴ συνέχεια ὁ von Galen, μὲ δεδομένο ὅτι ἡ ἀπόκρυψη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς πληροφορίας γιὰ τὴν πρόθεση τέλεσης ἐγκλήματος κατὰ τῆς ζωῆς λογίζεται ὡς ποινικὸ ἀδίκημα, εὐθύς μόλις πληροφορήθηκε τὴν πρόθεση μεταφορᾶς ἀσθενῶν ἀπὸ τὸ Mariental, μὲ σκοπὸ τὴ θανάτωσή τους, ὑπέβαλε ἐπίσημη καταγγελία στὶς 28 Ἰουλίου στὴν Εἰσαγγελία τοῦ Περιφερειακοῦ Δικαστηρίου τοῦ Münster καὶ στὸν Ἀρχηγὸ τῆς Ἀστυνομίας στὸ Münster, στὴν ὁποία τόνιζε ὅτι τὸ σχεδιαζόμενο ἐγκλημα δὲν ἀντέβαινε ἀπλῶς τὸν θεῖο καὶ τὸν φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ καὶ ἐπέσυρε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου ὡς φόνος ἐκ προθέσεως σύμφωνα μὲ τὶς κείμενες νομικὲς διατάξεις. Ὁ von Galen μάλιστα ἀνέγνωσε τὸ ἀκριβὲς κείμενο τῆς καταγγελίας ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιασματος. Παρὰ τὴν καταγγελία, καμμία παρέμβαση δὲν εἶχε γίνει οὔτε ἀπὸ τὴν Εἰσαγγελία οὔτε ἀπὸ τὴν Ἀστυνομία. Εἶχε προηγηθεῖ, στὶς 26 Ἰουλίου, γραπτὴ διαμαρτυρία στὴ διοίκηση τῆς ἐπαρχίας τῆς Βεστφαλίας ποὺ ἐπέβλεπε τὰ ἴδρύματα. Ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲν εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα, καθὼς, ὅπως ἐνημέρωσε ὁ ἐπίσκοπος τὸ ἐκκλησίασμα, ἡ πρώτη μεταφορὰ

wegen Mordes mit dem Tode bestraft“. Wohl um diejenigen, die jene armen Menschen, Angehörige unserer Familien, vorsätzlich töten, vor dieser gesetzlichen Bestrafung zu bewahren, werden die zur Tötung bestimmten Kranken aus der Heimat abtransportiert in eine entfernte Anstalt. Als Todesursache wird dann irgendeine Krankheit angegeben. Da die Leiche sofort verbrannt wird, können die Angehörigen und auch die Kriminalpolizei es hinterher nicht mehr feststellen, ob die Krankheit wirklich vorgelegen hat und welche Todesursache vorlag.

Es ist mir aber versichert worden, daß man im Reichsministerium des Innern und auf der Dienststelle des Reichsarztchefs Dr. Contigar kein Hehl daraus mache, daß tatsächlich schon eine große Zahl von Geisteskranken in Deutschland vorsätzlich getötet worden ist und in Zukunft getötet werden soll.

ἀθῶων καταδικασμένων σὲ θάνατο εἶχε ἤδη γίνει ἀπὸ τὸ Marienthal, ἐνῶ, σύμφωνα μὲ πληροφορίες πὺν εἶχε, 800 ἀσθενεῖς εἶχαν ἤδη μεταφερθεῖ καὶ ἀπὸ τὸ σανατόριο καὶ τὸ γηροκομεῖο τοῦ Warstein. Τὸ συμπέρασμα:

«Ἔτσι, πρέπει νὰ θεωροῦμε δεδομένο ὅτι οἱ πτωχοί, ἀνυπεράσπιστοι ἀσθενεῖς θὰ φονευθοῦν ἀργὰ ἢ γρήγορα»¹⁴.

14 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 41-42: »Das Reichsstrafgesetzbuch bestimmt in § 139: "Wer von dem Vorhaben... eines Verbrechens wider das Leben... glaubhafte Kenntnis erhält und es unterläßt, der Behörde oder dem Bedrohten hiervon zur rechten Zeit Anzeige zu machen, wird... bestraft".

Als ich von dem Vorhaben erfuhr, Kranke aus Marienthal abzutransportieren, um sie zu töten, habe ich am 28. Juli bei der Staatsanwaltschaft beim Landgericht Münster und bei dem Herrn Polizeipräsidenten in Münster Anzeige erstattet durch eingeschriebenen Brief mit folgendem Wortlaut:

"Nach mir zugegangenen Nachrichten soll im Laufe dieser Woche (man spricht vom 31. Juli) eine große Anzahl Pflinglinge der Provinzialheilanstalt Marienthal bei Münster als sogenannte 'unproduktive Volksgenossen' nach der Heilanstalt Eichberg überführt werden, um dann alsbald, wie es nach solchen Transporten

Γιὰ νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ καταδείξει τὸ ἐξωφρενικὸν τῆς θανάτωσης, ὁ von Galen τονίζει ὅτι οἱ ἄτυχοι ἀσθενεῖς δὲν θὰ δολοφονοῦνταν, ἐπειδὴ διέπραξαν κά-

aus anderen Heilanstalten nach allgemeiner Überzeugung geschehen ist, vorsätzlich getötet zu werden. Da ein derartiges Vorgehen nicht nur dem göttlichen und natürlichen Sittengesetz widerstreitet, sondern auch als Mord nach § 211 des Reichsstrafgesetzbuches mit dem Tode zu bestrafen ist, erstatte ich gemäß § 139 des Reichsstrafgesetzbuches pflichtgemäß Anzeige und bitte, die bedrohten Volksgenossen unverzüglich durch Vorgehen gegen die den Abtransport und die Ermordung beabsichtigenden Stellen zu schützen und mir von dem Veranlaßten Nachricht zu geben".

Nachricht über ein Einschreiten der Staatsanwaltschaft oder der Polizei ist mir nicht zugegangen.

Ich hatte bereits am 26. Juli bei der Provinzialverwaltung der Provinz Westfalen, der die Anstalten unterstehen, der die Kranken zur Pflege und Heilung anvertraut sind, schriftlich ernstesten Einspruch erhoben. Es hat nichts genützt! Der erste Transport der schuldlos zum Tode Verurteilten ist von Marienthal abgegangen! Und aus der Heil- und Pflegeanstalt Warstein sind, wie ich höre, bereits 800 Kranke abtransportiert worden.

So müssen wir damit rechnen, daß die armen, wehrlosen Kranken über kurz oder lang umgebracht werden«.

Βεβαίως, θὰ μποροῦσε κανεὶς πολὺ ἀπλᾶ νὰ «κλείσει τὰ μάτια του» – πράγμα ἄλλωστε συχνότατο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τοῦ τρόμου. Ἀλλὰ ὁ von Galen δὲν ἦταν ὁ ἄνθρωπος πὺν θὰ ἔκλεινε τὰ μάτια του μπροστὰ στὴ φρίκη, καὶ βεβαίως δὲν ἦταν καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος θὰ ἔκλεινε τὸ στόμα του. Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster δὲν εἶχε μείνει ἄπραγος, ἀπλὸς θεατῆς τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἀποφάσισε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή νὰ ὑψώσει τὸ ἀνάστημά του, ἀναλαμβάνοντας τὸν ρόλο τοῦ ὑπερασπιστῆ ὄχι μόνο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεσμῶν της, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ τῆς ἴδιας τῆς νομιμότητας.

ποιο ἔγκλημα πού ἐπισύρει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου ἢ ἐπειδὴ ἐπιτέθηκαν στὸ φύλακα-φροντιστὴ τους, καὶ αὐτὸς βρέθηκε σὲ κατάστασι νόμιμης ἄμυνας:

«Ὅχι, δὲν εἶναι γιὰ τέτοιους λόγους πού αὐτοὶ οἱ ἄτυχοι ἀσθενεῖς πρέπει νὰ πεθάνουν, ἀλλὰ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν κρίσι κάποιας ὑπηρεσίας, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεσι κάποιας ἐπιτροπῆς, “δὲν ἀξίζουν νὰ ζοῦν”, καθὼς σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἔκθεσι ἀνήκουν στὰ “μὴ παραγωγικὰ μέλη τῆς ἐθνικῆς κοινότητας”. Ἡ ἀπόφανσι εἶναι: Δὲν μποροῦν πλέον νὰ παράγουν ἀγαθὰ, εἶναι σὰν ἓνα παλιὸ μηχανήμα πού δὲν λειτουργεῖ πιὰ, εἶναι σὰν ἓνα γέρικο ἄλογο πού εἶναι πιὰ χωλὸ καὶ δὲν ἐπιδέχεται θεραπεία, εἶναι σὰν μιὰ ἀγελάδα πού δὲν παράγει πιὰ γάλα. Τί κάνει κανεὶς μὲ ἓνα τέτοιο παλιὸ μηχανήμα; Τὸ καταστρέφει. Τί κάνει κανεὶς μὲ ἓνα χωλὸ ἄλογο, μὲ μιὰ τέτοια μὴ παραγωγικὴ ἀγελάδα;

Ὅχι, δὲν θὰ συνεχίσω τὴ σύγκρισι μέχρι τὸ τέλος – τόσο τρομακτικὴ εἶναι ἡ καταλλήλότητά της καὶ ἡ διαφωτιστικὴ της δύναμη!

Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ μηχανήματα, δὲν πρόκειται γιὰ ἄλογα ἢ ἀγελάδες, τῶν ὁποίων ὁ μοναδικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ ὑπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπο, νὰ παράγουν ἀγαθὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο! Μπορεῖ κανεὶς νὰ καταστρέφει τὸ μηχανήμα, μπορεῖ κανεὶς νὰ σφαγιάσει τὸ ζῷο, μὲν δὲν ἐκπληρώνουν πλέον αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ὅχι, ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους, γιὰ συνανθρώπους μας, ἀδελφούς καὶ ἀδελφές μας! Πτωχοὺς ἀνθρώπους, ἄρρωστοὺς ἀνθρώπους, μὴ παραγωγικοὺς ἀνθρώπους, σύμφωνα. Μήπως ὅμως αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχουν χάσει τὸ δικαίωμα νὰ ζοῦν; Ἐσὺ κι ἐγὼ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ζοῦμε, μόνο ὅσο εἴμαστε παραγωγικοί, μόνο ὅσο μᾶς ἀναγνωρίζουν οἱ ἄλλοι ὡς παραγωγικούς;»¹⁵.

15 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in

Ἐδῶ φθάνουμε στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ κηρύγματος τοῦ von Galen. Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster δὲν περιορίζεται νὰ ἀποκαλύπτει καὶ νὰ καταγγέλλει τὸ συγκεκριμένο ναζιστικὸ πρόγραμμα εὐθανασίας, ἀλλὰ διακρίνει –καὶ δὲν παραλείπει νὰ ἐκδιπλώσει μὲ θάρρος μπροστὰ στὸ κοινὸ του– πὼς ἡ στρεβλὴ λογικὴ πού κρυβόταν πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόγραμμα εὐθανασίας ἀνοίγε, χωρὶς ὑπερβολή, τὸν ἄσκὸ τοῦ Αἰόλου. Ὁ λόγος τοῦ von Galen προσλαμβάνει ἐδῶ τέτοια δύναμη, ὥστε πραγματικὰ συγκλονίζει – καὶ συγκλονίζει καὶ τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη, ὅπως ἀκριβῶς θὰ συγκλόνισε καὶ ὅσους τὸν ἄκουσαν τότε ἢ τὸν διάβασαν ἀργότερα:

dunkler Zeit, σελ. 42-43: »Nein, nicht aus solchen Gründen müssen jene unglücklichen Kranken sterben, sondern darum, weil sie nach dem Urteil irgendeines Amtes, nach dem Gutachten irgendeiner Kommission “lebensunwert” geworden sind, weil sie nach diesem Gutachten zu den “unproduktiven” Volksgenossen gehören. Man urteilt: Sie können nicht mehr Güter produzieren, sie sind wie eine alte Maschine, die nicht mehr läuft, sie sind wie ein altes Pferd, das unheilbar lahm geworden ist, sie sind wie eine Kuh, die nicht mehr Milch gibt. Was tut man mit solch alter Maschine? Sie wird verschrottet. Was tut man mit einem lahmen Pferd, mit solch einem unproduktiven Stück Vieh?

Nein, ich will den Vergleich nicht bis zu Ende führen -, so furchtbar seine Berechtigung ist und seine Leuchtkraft!

Es handelt sich hier ja nicht um Maschinen, es handelt sich nicht um Pferd oder Kuh, deren einzige Bestimmung ist, dem Menschen zu dienen, für den Menschen Güter zu produzieren! Man mag sie zerschlagen, man mag sie schlachten, sobald sie diese Bestimmung nicht mehr erfüllen. Nein, hier handelt es sich um Menschen, unsere Mitmenschen, unsere Brüder und Schwestern! Arme Menschen, kranke Menschen, unproduktive Menschen meinetwegen. Aber haben sie damit das Recht auf das Leben verwirkt? Hast du, habe ich nur solange das Recht zu leben, solange wir produktiv sind, solange wir von anderen als produktiv anerkannt werden?«.

«Αν καθιερωθεί και εφαρμοσθεί η αρχή ότι έχει κανείς το δικαίωμα να φονεύει τὸν μὴ παραγωγικὸ συνάνθρωπό του, τότε ἀλλοίμονο σὲ ὅλους μας, ὅταν γερνᾶμε καὶ γινόμαστε ἀδύναμοι! Ἐὰν εἶναι θεμιτὸ νὰ φονεύει κανείς μὴ παραγωγικὰ μέλη τῆς κοινότητας, τότε ἀλλοίμονο στοὺς ἀνάπηρους πὺν ἔχουν θυσιάσει τὴν ὑγεία τους ἢ τὰ μέλη τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασία! Ἐὰν ἐπιτρέπεται νὰ βγάξει κανείς ἀπὸ τὴ μέση μὲ βίαια μέσα τοὺς μὴ παραγωγικοὺς συνανθρώπους του, τότε ἀλλοίμονο στοὺς γενναίους στρατιῶτές μας πὺν ἐπιστρέφουν σπῖτι μὲ σοβαροὺς τραυματισμοὺς, ἀνάπηροι καὶ ἀνίκανοι!

Ἄπαξ καὶ γίνεῖ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ σκοτώνουν “μὴ παραγωγικοὺς” συνανθρώπους –ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ πρὸς τὸ παρὸν ἐφαρμόζεται μόνο σὲ πτωχοὺς καὶ ἀνυπεράσπιστους ψυχικὰ ἄρρωστους ἀσθενεῖς-, τότε ἀνοίγει βασικὰ ὁ δρόμος γιὰ τὴ δολοφονία ὄλων τῶν μὴ παραγωγικῶν ἀνθρώπων, ἐπομένως τῶν ἀνθρώπων πὺν πᾶσχουν ἀπὸ ἀνιάτες ἀσθένειες, τῶν ἀτόμων μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες πὺν δὲν μποροῦν νὰ ἐργασθοῦν, τῶν ἀνθρώπων πὺν ἔμειναν ἀνάπηροι σὲ ἐργατικὰ ἀτυχήματα ἢ στὸν πόλεμο, τότε ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ τὴ δολοφονία ὄλων μας, ὅταν γεράσουμε καὶ χάσουμε τὶς δυνάμεις μας καὶ ὡς ἐκ τούτου γίνουμε μὴ παραγωγικοί. Τότε θὰ χρειάζεται μόνο νὰ ἐκδοθεῖ ἓνα μυστικὸ διάταγμα, ὅτι ἡ διαδικασία πὺν ἔχει δοκιμασθεῖ σὲ ψυχικὰ ἀσθενεῖς θὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ἄλλα “μὴ παραγωγικά” ἄτομα, ὅτι θὰ ἐφαρμόζεται καὶ σὲ ὅσους πᾶσχουν ἀπὸ ἀνιάτη πνευμονοπάθεια, σὲ ἀνήμπορους ἡλικιωμένους, σὲ ἀνθρώπους πὺν ἔχουν μείνει ἀνάπηροι ἀπὸ ἐργατικὰ ἀτυχήματα, σὲ στρατιῶτες πὺν ἔχουν ὑποστῆ βαρεῖς τραυματισμοὺς στὸν πόλεμο. Τότε κανείς μας δὲν θὰ εἶναι ἀσφαλής: Ὅποιαδήποτε ἐπιτροπὴ θὰ μπορεῖ νὰ τὸν βάλει στὸν κατάλογο τῶν “μὴ παραγωγικῶν” ἀτόμων,

πὺν κατὰ τὴν κρίση τους “δὲν ἀξίζουν νὰ ζοῦν”. Καὶ καμμία Ἀστυνομία δὲν θὰ τὸν προστατεύσει, καὶ κανένα δικαστήριο δὲν θὰ τιμωρήσει τὸν φόνο του καὶ δὲν θὰ ἐπιβάλλει στὸν δολοφόνου του τὴν τιμωρία πὺν τοῦ ἀξίζει! Ποιὸς θὰ μπορεῖ τότε νὰ ἔχει ἀκόμα ἐμπιστοσύνη σὲ ἓνα γιατρό; Ἴσως αὐτὸς ἀναφέρει τὸν ἀσθενῆ ὡς “μὴ παραγωγικὸ”, καὶ λάβει ὁδηγίες νὰ τὸν φονεύσει! Δὲν τολμᾷ νὰ σκεφθεῖ κανείς τὴν ἠθικὴ ἐξαχρείωση, τὴν καθολικὴ δυσπιστία πὺν θὰ ἐξαπλωθεῖ ἀκόμα καὶ στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας, ἐὰν αὐτὴ ἢ φοβερὴ θεωρία γίνεῖ ἀνεκτὴ, γίνεῖ ἀποδεκτὴ καὶ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογή. Ἀλλοίμονο στὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλοίμονο στὸν γερμανικὸ λαὸ μας, ἂν ἡ θεϊκὴ ἐντολή “Ὁὺ φονεύσεις”, τὴν ὅποια διακήρυξε ὁ Θεὸς στὸ Σινᾶ ἐν μέσῳ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν, τὴν ὅποια ὁ Θεὸς καὶ Δημιουργὸς μας ἐνέγραψε στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ἀπὸ τὴν ἀρχή, δὲν παραβιάζεται ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ ἡ παραβίαση γίνεῖται ἀνεκτὴ καὶ μένει ἀτιμώρητη!»¹⁶.

16 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 43: »Wenn man den Grundsatz aufstellt und anwendet, daß man den “unproduktiven” Mitmenschen töten darf, dann wehe uns allen, wenn wir alt und altersschwach werden! Wenn man die unproduktiven Mitmenschen töten darf, dann wehe den Invaliden, die im Produktionsprozeß ihre Kraft, ihre gesunden Knochen eingesetzt, geopfert und eingebüßt haben! Wenn man die unproduktiven Mitmenschen gewaltsam beseitigen darf, dann wehe unseren braven Soldaten, die als schwer Kriegsverletzte, als Krüppel, als Invaliden in die Heimat zurückkehren!
Wenn einmal zugegeben wird, daß Menschen das Recht haben, “unproduktive” Mitmenschen zu töten –und wenn es jetzt zunächst auch nur arme, wehrlose Geisteskranke trifft–, dann ist grundsätzlich der Mord an allen unproduktiven Menschen, also an den unheilbar Kranken, den arbeitsunfähigen Krüppeln, den Invaliden der Arbeit und des Krieges, dann ist der Mord an uns allen, wenn wir alt und altersschwach und damit unproduktiv werden, freigegeben. Dann braucht

Ἄλλὰ ἴσως ὅλα αὐτὰ θὰ κινδύνευαν νὰ ἀφήσουν κάποιον μὲ τὴν αἴσθησι ὅτι τὸ πρόγραμμα εὐθανασίας τοῦ καθηστώτος ἀντιπροσώπευε μόνον ἓνα δυνητικὸ κίνδυνο, σὲ περίπτωση ποὺ ἐπεκτεινόταν πέρα ἀπὸ τὰ ὅσα προβλέπονταν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ὅμως ὄχι! Ὁ von Galen ἦταν σὲ θέση νὰ διακρίνει πόσο φορικτὴ καὶ ἀπάνθρωπη ἦταν ἡ πρακτικὴ τοῦ καθηστώτος, ὄχι μόνον στὶς δυνητικὲς προεκτάσεις της, ἀλλὰ καὶ στὴ δεδομένη μορφὴ της. Καὶ αὐτὸ ἀνέλαβε νὰ τὸ κάνει ἐναργὲς στὸ ἐκκλησίασμα μὲ ἓνα πραγματικὸ, ἀνατριχιαστικὸ παράδειγμα:

«Θέλω νὰ σᾶς δώσω ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ τί συμβαίνει τώρα: Στὸ ἴδρυμα *Marienthal* ἦταν ἓνας ἄνδρας ἡλικίας περὶπου 55 ἐτῶν, ἀγρότης ἀπὸ μιὰ ἐπαρχιακὴ ἐνορία στὴν περιοχὴ τοῦ *Münster* –θὰ μπορούσα νὰ σᾶς δώσω τὸ ὄνομά

nur irgendein Geheimerlaß anzuordnen, daß das bei den Geisteskranken erprobte Verfahren auf andere "Unproduktive" auszudehnen ist, daß es auch bei den unheilbar Lungenkranken, bei den Altersschwachen, bei den Arbeitsinvaliden, bei den schwerkriegsverletzten Soldaten anzuwenden ist. Dann ist keiner von uns seines Lebens mehr sicher. Irgendeine Kommission kann ihn auf die Liste der "Unproduktiven" setzen, die nach ihrem Urteil "lebensunwert" geworden sind. Und keine Polizei wird ihn schützen und kein Gericht seine Ermordung ahnden und den Mörder der verdienten Strafe übergeben! Wer kann dann noch Vertrauen haben zu einem Arzt? Vielleicht meldet er den Kranken als "unproduktiv" und erhält die Anweisung, ihn zu töten. Es ist nicht auszudenken, welche Verwilderung der Sitten, welche allgemeines gegenseitiges Mißtrauen bis in die Familien hineingetragen wird, wenn diese furchtbare Lehre geduldet, angenommen und befolgt wird. Wehe den Menschen, wehe unserem deutschen Volk, wenn das heilige Gottesgebot: "Du sollst nicht töten!", das der Herr unter Donner und Blitz auf Sinai verkündet hat, das Gott unser Schöpfer, von Anfang an in das Gewissen der Menschen geschrieben hat, nicht nur übertreten wird, sondern wenn diese Übertretung sogar geduldet und ungestraft ausgeübt wird!«.

του-, ποὺ ὑποφέρει ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ἀπὸ ψυχικὴ διαταραχὴ, καὶ γι' αὐτὸ εἰσίχθη στὸ ἐπαρχιακὸ ἴδρυμα θεραπείας καὶ φροντίδας *Marienthal* γιὰ περίθαλψη. Αὐτὸς δὲν ἦταν πραγματικὰ ψυχικὰ ἄρρωστος μὲ τὴν πλήρη ἐννοια τοῦ ὄρου, μπορούσε νὰ δέχεται ἐπισκέψεις καὶ ἔπαιρνε πάντα χαρὰ, ὅταν οἱ συγγενεῖς του ἔρχονταν νὰ τὸν δοῦν. Μόλις πρὶν ἀπὸ ἓνα δεκαπενθήμερο δέχθηκε ἐπίσκεψη ἀπὸ τὴ σύζυγό του καὶ ἀπὸ ἓναν ἀπὸ τοὺς γιούς του, ποὺ ὑπηρετεῖ ὡς στρατιώτης στὸ μέτωπο καὶ βρισκόταν σὲ ἄδεια. Ὁ γιὸς εἶναι πολὺ δεμένος μὲ τὸν πατέρα του. Ἔτσι, ὁ ἀποχαρειασμὸς τοὺς ἦταν δύσκολος. Ποιὸς ξέρει ἂν ὁ στρατιώτης θὰ ἐπιστρέφει καὶ θὰ δεῖ ξανά τὸν πατέρα του, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ πέσει στὴ μάχη γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του. Ὁ γιός, ὁ στρατιώτης, σίγουρα δὲν θὰ ξαναδεῖ τὸν πατέρα του στὴ γῆ, γιατί αὐτὸς ἔκτοτε μπῆκε στὴ λίστα τῶν "μὴ παραγωγικῶν". Ἐνας συγγενὴς ποὺ ἤθελε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν πατέρα αὐτὴ τὴν ἐβδομάδα στὸ *Marienthal* ἀποπέμφθηκε μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἀσθενὴς εἶχε μεταφερθεῖ ἄλλου μὲ ἐντολὴ τοῦ Κρατικοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀμυνας. Δὲν μπορούσαν νὰ δώσουν πληροφορίες γιὰ τὸ ποῦ εἶχε σταλεῖ. Οἱ συγγενεῖς θὰ ἐνημερώνονταν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν.

Τί ἐνημέρωση θὰ τοὺς δοθεῖ; Ἡ ἴδια ὅπως καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις; Ὅτι ὁ ἄνθρωπος πέθανε, τὸ πτώμα του ἔχει ἀποτεφρωθεῖ, ὅτι ἡ τέφρα μπορεῖ νὰ παραδοθεῖ μὲ τὴν καταβολὴ τέλους; Τότε ὁ στρατιώτης, ποὺ βρίσκεται στὸ μέτωπο καὶ ρισκάρει τὴ ζωὴ του γιὰ τοὺς Γερμανοὺς συμπατριῶτες του, δὲν θὰ ξαναδεῖ τὸν πατέρα του ἐδῶ στὴ γῆ, γιατί Γερμανοὶ συμπατριῶτες του στὴν πατρίδα τοῦ πῆραν τὴ ζωὴ.

Τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρω εἶναι διασταυρωμένα. Μπορῶ νὰ κατονομάσω τὸν

ἀσθενῆ, τὴ σύζυγό του, τὸν γιό του ποὺ εἶναι στρατιώτης, τὸν τόπο ὅπου ζοῦν»¹⁷.

Στὴ συνέχεια, ὁ von Galen θυμίζει τὴν ἐντολὴ «οὐ φονεύσεις», γιὰ τὴν ὁποία λέει ὅτι ὁ Θεὸς τὴν «ἐνέγραψε στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πολὺ πρὶν ἕνας ποινικὸς κώδικας προβλέψει ποινὴ γιὰ τὸν φόνο, πολὺ πρὶν οἱ εἰσαγγελεῖς καὶ

τὰ δικαστήρια διώξουν καὶ τιμωρήσουν τὸν φόνο»¹⁸, καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ στὴν πρώτη ἀνθρωποκτονία, τοῦ Κάιν, προσθέτει ὅτι «αὐτὴ ἡ ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, τοῦ μόνου Κυρίου ποὺ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καθορίζει τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, ἦταν ἐγγεγραμμένη στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἀρχή, πολὺ πρὶν ὁ Θεὸς διακηρύξει τὸν ἠθικό του νόμο στὰ τέκνα τοῦ Ἰσραὴλ στὸ ὄρος Σινᾶ μὲ ἐκείνες τὶς κοφτές, σκαλισμένες στὴν πέτρα σύντομες προτάσεις ποὺ εἶναι καταγεγραμμένες γιὰ μᾶς στὴν Ἁγία Γραφή, ποὺ ἀποστηθίσουμε στὸ κατηχητικὸ ὡς παιδιὰ»¹⁹.

Καὶ ἀπὸ τὸ «οὐ φονεύσεις» ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster μεταβαίνει στὶς Δέκα Ἐντολές συνολικὰ, γιὰ τὶς ὁποῖες θυμίζει ὅτι δόθηκαν ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ προσθέτει:

«Ἀπὸ ἀγάπη γιὰ μᾶς, ὁ Θεὸς ἔχει χαράξει αὐτὲς τὶς ἐντολές στὶς καρδιές μας καὶ μᾶς τὶς ἔχει διακηρύξει· γιὰ τὴν αὐτὴν ἀντιστοιχοῦν στὶς ἀνάγκες τῆς δημιουργημένης ἀπὸ τὸν Θεὸ φύσης μας· εἶναι οἱ ἀπαράβατοι κανόνες μιᾶς συνετῆς, θεάρεστης, σωτήριας καὶ ἀγίας ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινότητας.

Μὲ αὐτὲς τὶς ἐντολές ὁ Θεὸς θέλει νὰ συγκεντρώσει ἐμᾶς, τὰ παιδιὰ του, ὅπως ἡ κλωσσοὶ συγκεντρώνει τὰ κλωσσόπουλα κάτω ἀπὸ τὰ πτερὰ της. Ὅταν

17 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 43-44: »Ich will euch ein Beispiel sagen von dem, was jetzt geschieht. In Marienthal war ein Mann von etwa 55 Jahren, ein Bauer aus einer Landgemeinde des Münsterlandes –ich könnte euch den Namen nennen–, der seit einigen Jahren unter Geistesstörungen leidet und den man daher der Provinzial- Heil- und Pflgeanstalt Marienthal zur Pflege anvertraut hat. Er war nicht richtig geisteskrank, er konnte Besuche empfangen und freute sich immer, so oft, seine Angehörigen kamen. Noch vor 14 Tagen hatte er Besuch von seiner Frau und von einem seiner Söhne, der als Soldat an der Front steht und Heimaturlaub hatte. Der Sohn hängt sehr an seinem kranken Vater. So war der Abschied schwer. Wer weiß, ob der Soldat wiederkommt, den Vater wieder sieht, denn er kann ja im Kampf für die Volksgenossen fallen. Der Sohn, der Soldat, wird den Vater wohl sicher auf Erden nicht wiedersehen, denn er ist seitdem auf die Liste der Unproduktiven gesetzt. Ein Verwandter, der den Vater in dieser Woche in Marienthal besuchen wollte, wurde abgewiesen mit der Auskunft, der Kranke sei auf Anordnung des Ministerrats für Landesverteidigung von hier abtransportiert. Wohin, könne nicht gesagt werden. Den Angehörigen werde in einigen Tagen Nachricht gegeben werden.

Wie wird diese Nachricht lauten? Wieder so, wie in anderen Fällen? Daß der Mann gestorben sei, daß die Leiche verbrannt sei, daß die Asche gegen Entrichtung einer Gebühr abgeliefert werden könne? Dann wird der Soldat, der im Felde steht und sein Leben für die deutschen Volksgenossen einsetzt, den Vater hier auf Erden nicht wiedersehen, weil deutsche Volksgenossen in der Heimat ihn ums Leben gebracht haben! Die von mir ausgesprochenen Tatsachen stehen fest. Ich kann die Namen des kranken Mannes, seiner Frau, seines Sohnes, der Soldat ist, nennen und den Ort, wo sie wohnen«.

18 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 44: »Gott hat dieses Gebot in das Gewissen der Menschen geschrieben, längst ehe ein Strafgesetzbuch den Mord mit Strafe bedrohte, längst ehe Staatsanwaltschaft und Gericht den Mord verfolgten und ahndeten«.

19 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 44-45: »Dieses Gebot Gottes, des einzigen Herrn, der das Recht hat, über Leben und Tod zu bestimmen, war von Anfang an in die Herzen der Menschen geschrieben, längst bevor Gott den Kindern Israels am Berge Sinai sein Sittengesetz mit jenen lapidaren, in Stein gehauenen kurzen Sätzen verkündet hat, die uns in der Heiligen Schrift aufgezeichnet sind, die wir als Kinder aus dem Katechismus auswendig gelernt haben«.

ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀκολουθοῦμε αὐτὲς τὶς ἐντολές, αὐτὲς τὶς προσκλήσεις, αὐτὸ τὸ κάλεσμα τοῦ Θεοῦ, τότε εἴμαστε προστατευμένοι, προφυλαγμένοι ἀπὸ τὸ κακό, ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη καταστροφή, ὅπως τὰ κλωσσόπουλα κάτω ἀπὸ τὰ πτερὰ τῆς κλώσσας»²⁰.

Εἶναι ἡ ὥρα γιὰ τὸν von Galen νὰ συνδέσει ὅσα ἔχει καταγγεῖλει μὲ τὴν εὐαγγελικὴ περικοπή, τὴν ὁποία ὑπενθυμίζει στὸ ἐκκλησίασμα:

«Ἱερουσαλὴμ Ἱερουσαλὴμ, [...] ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυνάξει τὰ τέκνα σου ὄν τρόπον ὄρνις τὴν ἐαυτῆς νοσσιὰν ὑπὸ τὰς πτερύγας, καὶ οὐκ ἠθελήσατε!»²¹.

Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα:

«Θὰ ἔπρεπε αὐτὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ξανὰ ἀλήθεια στὴ γερμανικὴ μας πατρίδα, στὴ βεστφαλικὴ μας πατρίδα, στὴ γῆ τοῦ Münster; Πῶς ἔχουν τὰ πράγματα στὴ Γερμανία, πῶς ἔχουν τὰ πράγματα ἐδῶ, σὲ μᾶς, σχετικὰ μὲ τὴν ὑπακοὴ στὶς θεϊκὲς ἐντολές;»²².

Καὶ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτό, ὁ von Galen ἐξηγεῖ, μὲ μιὰ παρηγορία ποῦ ἀληθινὰ συγκλονίζει, πῶς στὴ ναζιστικὴ Γερμανία οἱ ἐντολές τοῦ Θεοῦ, πρακτικὰ ὅλες οἱ ἐντολές τοῦ Θεοῦ, μία πρὸς μία, παραβιάζονται ὡμὰ καὶ ἀπροκάλυπτα.

Ἡ ἐντολή «οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ», λέει, παραβιάζεται κατάφωρα, ἀκόμα καὶ δημόσια²³.

20 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, σελ. 45: »Aus Liebe zu uns hat er diese Gebote unserem Herzen eingeschrieben und sie uns verkündet; denn sie entsprechen dem Bedürfnis unserer von Gott geschaffenen Natur; sie sind die unabdingbaren Normen eines vernunftmäßigen, eines gottgefälligen, eines heilbringenden und heiligen Menschenlebens und Gemeinschaftslebens. Gott, unser Vater, will mit diesen Geboten uns, seine Kinder, sammeln, wie die Henne ihre Küchlein unter ihre Flügel sammelt. Wenn wir Menschen diesen Befehlen, diesen Einladungen, diesem Rufe Gottes folgen, dann sind wir behütet, beschützt, vor Unheil bewahrt, gegen das drohende Verderben verteidigt wie die Küchlein unter den Flügeln der Henne.«

21 Λουκ., ιγ' 34.

22 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, ὁ.π.: »Soll das aufs Neue wahr werden in unserem deutschen Vaterland, in unserer westfälischen Heimat, in unserer Stadt Münster? Wie steht es in Deutschland, wie steht es hier bei uns mit dem Gehorsam gegen die göttlichen Gebote?«.

23 Clemens August Kardinal von Galen. *Predigten in dunkler Zeit*, ὁ.π.: »Das achte Gebot: "Du sollst kein falsches Zeugnis geben, du sollst nicht lügen!" Wie oft wird es frech, auch öffentlich, verletzt!«. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐντολή μνημονεύεται ὡς ἡ ὄγδοη ἐντολή («achte Gebot»), καὶ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ ἀρίθμηση (καθ' ἡμᾶς, προκεῖται γιὰ τὴν ἕνατη ἐντολή). Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση στὴν ἀρίθμηση διαπιστώνεται καθ' ὅλη τὴν ἀναφορὰ τοῦ von Galen στὶς Δέκα Ἐντολές.

Ἡ προηγούμενη ἐντολή, τὸ «οὐ κλέψεις», παραβιάζεται καὶ αὐτὴ ὡμά, μὲ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster νὰ ἐρωτᾷ, κάνοντας τὴ σύνδεση μὲ τὰ ὅσα εἶχε καταγγεῖλει στὰ κηρύγματά του τοῦ Ἰουλίου:

«Τίνος ἡ περιουσία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀσφαλῆς μετὰ τὴν ἀνθαίρετη καὶ ἀδίστακτη κατάσχεση τῆς περιουσίας τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀδελφῶν μας μελῶν τῶν καθολικῶν ταγματῶν; Τίνος ἡ περιουσία προστατεύεται, ἐὰν αὐτὴ ἡ παράνομα κατασχεμένη περιουσία δὲν ἐπιστραφεῖ;»²⁴.

Ἔτσι γιὰ τὴν ἐντολή «οὐ μοιχεύσεις»; Ὁ von Galen δὲν ἔχει παρὰ νὰ θυμηθεῖ μιὰ ἐπίμαχη ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ τοῦ ὑπαρχηγοῦ τοῦ Hitler, τοῦ Rudolf Heß, ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὸν τύπο, καθὼς καὶ τὴν ἠθικὴν κατάπτωση ποὺ ἐνθάρρυνε τὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ καθεστῶς (κάτι μὲ τὸ ὁποῖο οἱ περισσότεροὶ δὲν εἴμαστε τόσο ἐξοικειωμένοι εἶναι ἡ ἐλευθεριότητα τὴν ὁποία προῆγε ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ λατρεία τοῦ σώματος, πράγματα ποὺ, δυστυχῶς, ἀντιγράφει ἡ ἐποχὴ μας, ἀγνοώντας προφανῶς πόσο ταυτίζεται σὲ αὐτὰ μὲ τὸν ναζιστικὸ ἐφιάλτη):

«Σκεφτεῖτε τὶς ὁδηγίες καὶ τὶς διαβεβαιώσεις ποὺ ἔδωσε ἡ διαβόητη ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἐξαφανισμένου πλέον Rudolf Heß, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε σὲ ὅλες τὶς ἐφημερίδες, σχετικὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη σεξουαλικὴ ἐπαφὴ καὶ τὴν ἐκτός γάμου μιτρότητα. Καὶ πέραν τούτου, ποῖα ἄλλη ἀναίδεια καὶ κακία σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσει, νὰ

24 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὅ.π.: »Das siebente Gebot: "Du sollst nicht fremdes Gut dir aneignen!" Wessen Eigentum ist noch sicher nach der willkürlichen und rücksichtslosen Enteignung des Eigentums unserer Brüder und Schwestern, die katholischen Orden angehören? Wessen Eigentum ist geschützt, wenn dieses widerrechtlich beschlagnahmte Eigentum nicht zurückerstattet wird?«.

δεῖ καὶ νὰ βιώσει καὶ ἐδῶ, στὸ Münster! Σὲ ποῖα ἀναίδεια στὸ ντύσιμο ἔπρεπε νὰ συνηθίσει ἡ νεολαία. Προεργασία γιὰ κατοπινὴ μοιχεία! Γιατὶ καταστρέφεται ἡ σεμνότητα, τὸ προστατευτικὸ τεῖχος τῆς ἀγνότητας»²⁵.

Καὶ ἦλθε καὶ ἡ στιγμὴ ποὺ ἀκόμα καὶ τὸ «οὐ φονεύσεις» ἔφθασε νὰ παραβιάζεται συστηματικὰ καὶ διὰ νόμου, μέσα ἀπὸ τὸ ναζιστικὸ πρόγραμμα εὐθανασίας:

«Τώρα ἀκόμα καὶ ἡ πέμπτη ἐντολή, «οὐ φονεύσεις», παραβιάζεται καὶ καταστρατηγεῖται μπροστὰ στὰ μάτια ἐκείνων ποὺ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐννομης τάξης καὶ τῆς ζωῆς, καθὼς οἱ ἄνθρωποι ἀναλαμβάνουν νὰ φονεύουν ἀθῶους, ἀκόμα καὶ ἄρρωστους, συνανθρώπους τους, ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι «μὴ παραγωγικοί», ἀνίκανοι νὰ παράγουν πλέον ἀγαθὰ»²⁶.

Ἔτσι γιὰ τὴν ἐντολή ποὺ ἀπαιτεῖ τὸν σεβασμὸ πρὸς τοὺς γονεῖς, καὶ αὐτὴ, σχολιάζει ὁ von Galen, παραβιάζεται συστη-

25 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 45-46: »Das sechste Gebot: "Du sollst nicht ehebrechen!" Denkt an die Anweisungen und Zusicherungen, die der berühmte Offene Brief des inzwischen verschwundenen Rudolf Heß, der in allen Zeitungen veröffentlicht wurde, über den freien Geschlechtsverkehr und die uneheliche Mutterschaft gegeben hat. Und was kann man sonst noch über diesen Punkt auch hier in Münster an Schamlosigkeit und Gemeinheit lesen und beobachten und erfahren! An welche Schamlosigkeit in der Kleidung hat die Jugend sich gewöhnen müssen. Vorbereitung späteren Ehebruchs! Denn es wird die Schamhaftigkeit zerstört, die Schutzmauer der Keuschheit.«.

26 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 46: »Jetzt wird auch das fünfte Gebot: "Du sollst nicht töten!" beiseitegesetzt und unter den Augen der zum Schutz der Rechtsordnung und des Lebens verpflichteten Stellen übertreten, da man es sich herausnimmt, unschuldig, wenn auch kranke Mitmenschen, vorsätzlich zu töten, nur weil sie 'un produktiv' sind, keine Güter mehr produzieren können.«.

ματικά, ἀφοῦ «ἡ θέσις τῆς ἐξουσίας τῶν γονέων ἔχει ἤδη ὑπονομευθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ κλονίζεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλονται στοὺς νέους ἐνάντια στὴ θέληση τῶν γονιῶν τους»²⁷ – πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση ποὺ βίωνε ιδιαίτερα τραυματικά ἡ ρωμαιοκαθολικὴ κοινότητα τῆς Γερμανίας, ὅπου ἡ ὑποχρεωτικὴ ἔνταξη τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων στὴ Χιτλερική Νεολαία καὶ τὶς δράσεις τῆς εἰσήγε ἦθν ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἐπιθυμοῦσαν γιὰ τὰ παιδιά τους οἱ γονεῖς. Χώρια πού, ὅπως σχολιάζει ὁ ἐπίσκοπος:

«Πιστεύει κανεὶς ὅτι ἡ εἰλικρινὴς εὐλάβεια καὶ ἡ εὐσυνείδητη ὑπακοὴ στὴν κρατικὴ ἐξουσία μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν, ὅταν κανεὶς συστηματικὰ παραβιάζει τὶς ἐντολὲς τῆς ὑψιστῆς ἐξουσίας, τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ, ὅταν κανεὶς πολεμᾷ ἀκόμα καὶ τὴν πίστη στὸν ἕνα ἀληθινὸ, ὑπερκόσμιο Θεό, τὸν Κύριο τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, καὶ προσπαθεῖ μάλιστα νὰ τὴν ἐξαλείψει;»²⁸.

Χώρια, πάλι, ἡ ἀπροκάλυπτη παραβίαση τῶν πρώτων ἐντολῶν, μὲ τὴν Κυριακὴ νὰ βεβηλώνεται καὶ τὶς ἑορτὲς καὶ ἀργίες νὰ ἀποσυνδέονται ἀπὸ τὴ θεία

λατρεία (αὐτὸ δὲ καὶ ἂν τὸ βλέπουμε νὰ συμβαίνει καὶ σήμερα!), ἐνῶ παράλληλα κακοποιεῖται, ἀτιμάζεται καὶ βλασφημεῖται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ²⁹.

Καὶ φθάνει, τέλος, ὁ ἐπίσκοπος καὶ στὴν πρώτη ἐντολή, τὸ «οὐκ ἔσονται σοὶ θεοὶ ἕτεροὶ πλὴν ἐμοῦ», ὅπου τὰ ὅσα λέει κατεξοχὴν θὰ ἀρκοῦσαν νὰ ἀναδείξουν στὰ μάτια ἑνὸς ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς στὴ Γερμανία τὸν πλήρη ἐκτροχιασμὸ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μέσα ἀπὸ τὴν ἐδραίωση τῶν κακοδοξιών τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ:

«Καὶ ἡ πρώτη ἐντολή: “Οὐ ἔσονται σοὶ θεοὶ ἕτεροὶ πλὴν ἐμοῦ”. Ἀντὶ γιὰ τὸν ἕνα ἀληθινὸ, αἰώνιο Θεό, φτιάχνουν οἱ ἀνθρώποι κατὰ τὶς ἐπιθυμίες τους τὰ δικά τους εἰδῶλα, γιὰ νὰ τὰ λατρεύουν: τὴ φύση ἢ τὸ κράτος ἢ τὸν λαὸ ἢ τὴ φυλὴ. Καὶ πόσοι ὑπάρχουν τῶν ὁποίων ὁ θεὸς στὴν πραγματικότητα, σύμφωνα μὲ τὸν λόγο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, εἶναι ἡ κοιλία τους (Φιλ., γ΄ 19), ἡ δική τους καλοπέραση, στὴν ὁποία θυσιάζουν τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ τὴν τιμὴ καὶ τὴ συνείδηση, καθὼς καὶ ἡ ἡδονὴ τῶν αἰσθήσεων, ἡ δίψα γιὰ χρήματα, ἡ δίψα γιὰ ἐξουσία! Τότε μποροῦν οἱ ἀνθρώποι ἐπίσης νὰ προσπαθήσουν νὰ σφετερισθοῦν θεϊκὲς ἐξουσίες, νὰ ἀναγάγουν τοὺς ἑαυτοὺς τους σὲ κυρίους τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τῶν συνανθρώπων τους»³⁰.

27 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.: »Wie steht es mit der Befolgung des vierten Gebotes, das Ehrfurcht und Gehorsam gegen die Eltern und Vorgesetzten fordert? Die Stellung der Autorität der Eltern ist schon weithin untergraben und wird mit all den Anforderungen, die gegen den Willen der Eltern der Jugend auferlegt werden, immer mehr erschüttert«.

28 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.: »Glaubt man, daß aufrichtige Ehrfurcht und gewissenhafter Gehorsam gegen die staatliche Obrigkeit erhalten bleiben, wenn man fortfährt, die Gebote der höchsten Obrigkeit, die Gebote Gottes, zu übertreten, wenn man sogar den Glauben an den einzig wahren, überweltlichen Gott, den Herrn des Himmels und der Erde, bekämpft, ja auszurotten versucht?«.

29 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.: »Die Befolgung der drei ersten Gebote ist ja schon lange in der Öffentlichkeit in Deutschland und auch in Münster weithin eingestellt. Von wie vielen wird der Sonntag nebst den Feiertagen entweiht und dem Dienste Gottes entzogen! Wie wird der Name Gottes mißbraucht, verunehrt und gelästert!«.

30 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, ὁ.π.: »Und das erste Gebot: “Du sollst keine fremden Götter neben mir haben!” Statt des einzig wahren, ewigen Gottes macht man sich nach Gefallen eigene Götzen, um sie anzubeten: die Natur oder den Staat oder das Volk oder die Rasse. Und wie viele gibt es, deren Gott in Wirklichkeit nach dem Wort des hl. Paulus der Bauch ist’ (Phil 3, 19), das

Με λίγα λόγια, όπως με κάθε τρόπο τονίζει ο von Galen, τὸ συμπέρασμα εἶναι ἓνα: ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία ἀπὸ τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ ποὺ δὲν παραβιάζεται με τὸν πιὸ ὠμὸ καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο στὴ ναζιστικὴ Γερμανία. Καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἄνθρωπος θέτει με τὸν πιὸ ὠμὸ καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο τὸ θέλημά του ἀπέναντι στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ Δημιουργοῦ του.

Με λίγα λόγια, όπως με κάθε τρόπο τονίζει ο von Galen, τὸ συμπέρασμα εἶναι ἓνα: ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία ἀπὸ τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ ποὺ δὲν παραβιάζεται με τὸν πιὸ ὠμὸ καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο στὴ ναζιστικὴ Γερμανία. Καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἄνθρωπος θέτει με τὸν πιὸ ὠμὸ καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο τὸ θέλημά του ἀπέναντι στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ Δημιουργοῦ του.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, καθὼς τὸ κήρυγμά του πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster κάνει τὴ σύνδεση με τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τῆς ἡμέρας, τὸ ἀναφερόμενο στὰ δάκρυα ποὺ ἔχυσε ὁ Ἰησοῦς μπροστὰ στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀναλογιζόμενος τὴ σκληρὴ τιμωρία ποὺ τὴν περιέμενε, ἐπειδὴ Αὐτὸς μὲν ὡς Θεὸς θέλησε νὰ τὴ σκεπάσει προστατευτικὰ με τὴν ἀγάπη Του, ὅπως ἡ κλῶσσα σκεπάζει τὰ κλωσσόπουλα με τὰ πτερά της, ἀλλὰ ἡ Ἱερουσαλήμ... «οὐκ ἠθέλησε». Καὶ τὸ ἐρώτημα τοῦ ἐπισκόπου ἔρχεται ἀμείλικτο:

«Χριστιανοὶ τοῦ Münster! Ἄραγε, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, με τὴν παντογνωσία Του, ἔβλεπε τότε μόνο τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὸν λαὸ της; Ἐκλαψε μόνο γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ; Εἶναι ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ ὁ

μοναδικὸς λαὸς ποὺ ὁ Θεὸς περιέβαλε, προστάτευσε καὶ πῆρε κοντά του με πατρικὴ φροντίδα καὶ μητρικὴ ἀγάπη; Καὶ ποὺ αὐτὸς ὁ λαὸς “οὐκ ἠθέλησε”; Ποὺ ἀρνήθηκε τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀπέρριψε τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔτσι βυθίσθηκε στὴν καταστροφὴ; Μήπως ὁ Ἰησοῦς, ὁ παντογνώστης Θεὸς, εἶδε τότε καὶ τὸν γερμανικὸ λαὸ μας, τὴ Βεστφαλία μας, τὴ γῆ μας τοῦ Münster, τὸν Κάτω Ρῆνο; Καὶ μήπως ἔκλαψε καὶ γιὰ μᾶς; Μήπως ἔκλαψε καὶ γιὰ τὸ Münster; Ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια δίδαξε τοὺς προγόνους μας καὶ μᾶς με τὴν ἀλήθεια Του, μᾶς ὀδήγησε με τὸν νόμο Του, μᾶς ἔθρεψε με τὴ χάρι Του, μᾶς συγκέντρωσε ὅπως ἡ κλῶσσα συγκεντρώνει τὰ κλωσσόπουλα κάτω ἀπὸ τὰ πτερά της. Μήπως ὁ παντογνώστης Υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἶδε τότε ὅτι καὶ στὴν ἐποχὴ μας πρέπει νὰ ἀνακοινώσει καὶ σὲ μᾶς τὴν ἀπόφαση: “Δὲν ἠθέλησας! Δεῖτε, ὁ οἰκὸς σας θὰ ἐρημωθεῖ!”. Πόσο τρομερὸ θὰ ἦταν αὐτό!»³¹.

31 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 47: »Christen von Münster! Hat der Sohn Gottes in seiner Allwissenheit damals nur Jerusalem und sein Volk gesehen? Hat er nur über Jerusalem geweint? Ist das Volk Israel das einzige Volk, das Gott mit Vatersorge und Mutterliebe umgeben, beschützt, an sich gezogen hat? Und das nicht gewollt hat? Das Gottes Wahrheit abgelehnt, Gottes Gesetz von sich geworfen und so sich ins Verderben gestürzt hat? Hat Jesus, der allwissende Gott, damals auch unser deutsches Volk geschaut, auch

eigene Wohlbefinden, dem sie alles, selbst Ehre und Gewissen opfern, der Sinnengenuß, der Geldrausch, der Machtrausch! Dann mag man es auch versuchen, sich selbst göttliche Befugnisse anzumaßen, sich zum Herrn zu machen über Leben und Tod der Mitmenschen.«

Τὸ κήρυγμα τοῦ von Galen κλείνει μὲ μιὰ ἔκκληση γιὰ μετάνοια, γιὰ συμμόρφωση, ἔστω καὶ τὴν ἐσχάτη αὐτὴ ὥρα, μὲ τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ, ἀκόμα καὶ ἂν αὐτὸ πρόκειται νὰ στοιχίσει σὲ κάποιον τῆ ζωῆ του. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν ἔκκληση προστίθεται ἡ ἄρνηση ὁποιασδήποτε σχέσης ἐφεξῆς μὲ τοὺς Ναζί:

«Μὲ ὅποιον ὅμως ἐπιμένει νὰ προκαλεῖ τὴν κρίση τοῦ Θεοῦ, μὲ ὅποιον βλασφημεῖ τὴν πίστη μας, μὲ ὅποιον περιφρονεῖ τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ, μὲ ὅποιον συμμαχεῖ μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀποξενώνουν τὴ νεολαία μας ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, ποὺ ληστεύουν καὶ ἐκδιώκουν τοὺς ἀφιερωμένους μας, ποὺ παραδίδουν στὸν θάνατο ἀθώους ἀνθρώπους, ἀδελφούς καὶ ἀδελφές μας, μὲ ἓνα τέτοιο ἄτομο θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε κάθε στενὴ ἐπαφή, θέλουμε νὰ ἀπομακρύνουμε τὸν ἑαυτό μας καὶ τοὺς ἀγαπημένους μας ἀπὸ τὴν ἐπιρροή του, ὥστε νὰ μὴ μολυνθοῦμε ἀπὸ τὶς ἄθεες σκέψεις καὶ πράξεις του, ὥστε νὰ μὴ γίνουμε συνένοχοι, καὶ ἔτσι νὰ πέσουμε θύματα τῆς δίκαιας κρίσης ποὺ ὁ Θεὸς πρέπει καὶ πρόκειται νὰ ἐπιβάλλει σὲ ὅλους ὅσοι, ὅπως ἡ ἀχάριστη πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ, “οὐκ ἠθέλησαν” αὐτὸ ποὺ θέλει ὁ Θεός»³².

unser Westfalenland, unser Münsterland, den Niederrhein? Und hat er auch über uns geweint? Über Münster geweint? Seit tausend Jahren hat er unsere Vorfahren und uns mit seiner Wahrheit belehrt, mit seinem Gesetz geleitet, mit seiner Gnade genährt, uns gesammelt, wie die Henne ihre Küchlein unter ihre Flügel sammelt. Hat der allwissende Sohn Gottes damals gesehen, daß er in unserer Zeit auch über uns das Urteil sprechen muß: “Du hast nicht gewollt! Seht, euer Haus wird euch verwüstet werden!” Wie furchtbar wäre das!«.

32 Clemens August Kardinal von Galen. Predigten in dunkler Zeit, σελ. 48: »Wer aber fortfahren will, Gottes Strafgericht herauszufordern, wer unsern Glauben lästert, wer Gottes Gebote verachtet, wer gemeinsame Sache macht mit jenen, die unsere Jugend dem Christentum entfremden, die unsere

4. Ἡ ἀντίδραση τοῦ καθεστῶτος

Τὸ κήρυγμα τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster προκάλεσε στὸ καθεστῶς συναγεραμὸ, ἀλλὰ καὶ ἓνα προβληματισμὸ σχετικά μὲ τὸ ποῖα θὰ ἦταν ἡ ἐνδεδειγμένη ἀντίδραση. Ὁ διακεκριμένος ἱστορικὸς Richard Evans συνοψίζει τὴν ἀντίδραση τοῦ καθεστῶτος ὡς ἐξῆς: Ὁ Γραμματέας τοῦ Χίτλερ Martin Bormann, μίᾶ ἀπὸ τὶς πρὸ σκοτεινὲς μορφές τοῦ καθεστῶτος, ζήτησε τὸν ἄμεσο ἀπαγχονισμὸ τοῦ von Galen, ἀλλὰ ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Γκαϊμπελς ἀποφάσισαν ὅτι ἡ τιμωρία ἔπρεπε νὰ περιμένει μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου³³.

Τὰ σχετικά ἔγγραφα σώζονται καὶ εἶναι ἀποκαλυπτικά³⁴. Ἀξίζει μάλιστα νὰ τὰ διεξέλθουμε συνοπτικά, διότι ἀποκαλύπτουν τὶς ἀμφιταλαντεύσεις καὶ τοὺς ἐνδοιασμούς, ἀλλὰ καὶ τὴν τελικὴ στόχευση τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς ἡγεσίας.

Ἐπίσημη γραπτὴ ἔκθεση τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος Προπαγάνδας πρὸς τὸν ὑπουργὸ Προπαγάνδας Josef Goebbels, μὲ ἡμερομηνία 12 Αὐγούστου 1942, μετὰ ἀπὸ σύντομη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῶν κηρυγμάτων τοῦ Ἰουλίου (γιὰ τὰ ὁποῖα γράφει ὅτι πρόκειται γιὰ «ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν ὑπηρεσιῶν

Ordensleute berauben und vertreiben, mit jenen, die unschuldige Menschen, unsere Brüder und Schwestern, dem Tode überliefern, mit dem wollen wir jeden vertrauten Umgang meiden, dessen Einfluß wollen wir uns und die Unsrigen entziehen, damit wir nicht angesteckt werden von seinem gottwidrigen Denken und Handeln, damit wir nicht mitschuldig werden und somit anheimfallen dem Strafgericht, das der gerechte Gott verhängen muß und verhängen wird über alle, die gleich der undankbaren Stadt Jerusalem nicht wollen, was Gott will«.

33 Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin, New York 2009, σελ. 99.

34 Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ὅλα τὰ σχετικά ἔγγραφα στὴν ιστοσελίδα: <https://www.sto-ms.de/bildgeschichte/galenpredigt/>.

τοῦ κράτους, πιὸ ἰσχυρὲς σὲ μορφή καὶ περιεχόμενο ἀπὸ τὶς προηγουμένως συγκεκαλυμμένες κατηγορίες»), ἐστιάζει στὸ κίρυγμα τῆς 3^{ης} Αὐγούστου, τὸ ὁποῖο ἀξιολογεῖ ὡς «αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἢ πιὸ ἰσχυρὴ ἐπίθεση ἐναντία στὴ γερμανικὴ κυβέρνησις ἐδῶ καὶ δεκαετίες»³⁵. Ἡ ἐτυμολογία εἶναι ρητὴ καὶ δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση:

«Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἐπισκόπου συνιστᾷ σαφῆ πράξη προδοσίας»³⁶.

Ἀναγνωρίζεται μάλιστα ὁ κίνδυνος οἱ κατηγορίες τοῦ von Galen νὰ διαδοθοῦν καὶ νὰ γίνουν πιστευτὲς εὐρύτερα, ἰδιαίτερα μεταξὺ τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίσουν ἔδαφος καὶ μεταξὺ τοῦ προτεσταντικοῦ πληθυσμοῦ, ἰδιαίτερα στὶς οἰκογένειες ποὺ εἶχαν τοὺς οἰκείους τοὺς στὸ μέτωπο³⁷. Ὡστόσο, στὴ συγκεκριμένη ἔκθεσις ἐκτιμᾶται ὅτι κατασταλτικὰ μέτρα μέσῳ τῆς παραδειγματικῆς τιμωρίας τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster δὲν θὰ εἶχαν ἀντίκρισμα, διότι ἡ Ἐκκλησία θὰ τὸν παρουσίαζε ὡς μάρτυρα, καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι θὰ ἐπαναλάμβαναν καὶ θὰ διέδιδαν τοὺς ἰσχυρισμούς του. Ἔτσι, προτείνεται ἀντ’

αὐτῶν ἡ ἀνάληψη μιᾶς ἐκστρατείας διαφώτισης γιὰ τὸ πρόγραμμα εὐθανασίας, ὥστε αὐτὸ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὸν εὐρύτερο πληθυσμὸ, καὶ θέσεις σὰν αὐτὲς τοῦ von Galen νὰ ἀπομονωθοῦν:

«Ἡ λήψη κρατικῶν μέτρων κατὰ τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster εἶναι ἀπίθανο νὰ στεφθεῖ μὲ ἐπιτυχία· διότι, σὲ περίπτωσις σύλληψης καὶ καταδίκης του, ἡ Ἐκκλησία θὰ τὸν παρουσιάσει ὡς μάρτυρα, καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι θὰ μπορούσαν νὰ ἐπαναλάβουν τοὺς ἰσχυρισμούς του. Ὁ καταλληλότερος τρόπος δράσεως θὰ ἦταν νὰ ἐνημερώσουμε τὸν πληθυσμὸ γιὰ τὰ μέτρα μας σχετικὰ μὲ τὴν εὐθανασία, ἂν καὶ γνωρίζω ὅτι ἡ τρέχουσα συγκυρία εἶναι ἀρκετὰ ἀκατάλληλη γι’ αὐτό. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster ἔχει προετοιμάσει αὐτὴ τὴν ἐνέργεια ἐγείρει ἀνησυχίες ὅτι δὲν θὰ σταματήσει τὶς ἐπιθέσεις του καὶ ὅτι, ἂν ἀναληφθεῖ δράσις ἐκ μέρους μας, ἐπικεῖται μιὰ σημαντικὴ πτώσις τοῦ ἠθικοῦ, ἰδιαίτερα στὸν καθολικὸ πληθυσμὸ»³⁸.

Τὴν ἴδια κιόλας ἡμέρα ποὺ συνετάχθη ἡ παραπάνω ἔκθεσις, στὶς 12 Αὐγούστου, ὁ Walter Tießler (1903-1984), διευθυντὴς τοῦ γραφείου τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Ἀναπληρωτῆ τοῦ Φύρερ (Stab des Stellvertreters des Führers) ὑπὸ τὸν

35 ὁ.π.: »Nach diesen Angriffen gegen staatliche Dienststellen, die in Form und Inhalt stärker sind als die früher versteckt vorgetragenen Vorwürfe, hat der Bischof von Münster am 3. August in einer Predigt an seine Diözesanen den wohl bisher stärksten Angriff gegen die deutsche Staatsführung vorgetragen, der seit Jahrzehnten überhaupt vorgekommen ist.«

36 ὁ.π.: »Das Verhalten des Bischofs ist qualifizierter Landesverrat.«

37 ὁ.π.: »Es ist zu befürchten, daß diese Predigt und die Äusserungen des Bischofs durch Mundpropaganda in weiten Teilen des Reiches, insbesondere in der katholischen Bevölkerung, bekannt und auch geglaubt werden. Darüber hinaus besteht die Befürchtung, daß diese landesverräterischen Behauptungen auch in der protestantischen Bevölkerung Eingang finden, insbesondere in den Familien, die einen Angehörigen an der Front haben.«

38 ὁ.π.: »Staatspolitische Maßnahmen gegen den Bischof von Münster dürften kaum von Erfolg sein; denn bei einer Verhaftung und Aburteilung würde der Bischof von der Kirche als Märtyrer hingestellt werden und andere Bischöfe würden seine Behauptung wieder aufnehmen. Am zweckmässigsten wäre eine Aufklärung der Bevölkerung über unsere Maßnahmen bezüglich der Euthanasie, wobei ich mir darüber klar bin, daß der gegenwärtige Zeitpunkt dafür recht ungeeignet ist. Die Art und Weise wie der Bischof von Münster die Aktion vorbereitet hat, läßt befürchten, daß er mit seinen Angriffen nicht nachlassen wird und daß, wenn von uns nichts unternommen wird, ein erheblicher Stimmungseinbruch, insbesondere in der katholischen Volksteil, bevorsteht.«

Martin Bormann, σύνδεσμος μεταξύ του ύπουργου Προπαγάνδας Josef Goebbels και του Bormann, τὴ διεβίβασε στὸν Bormann, μὲ τὴ ρητὴ ὅμως εἰσήγηση γιὰ ἄμεσο ἀπαγχονισμό τοῦ ταραχοποιοῦ ἐπισκόπου:

«Ἡ πρόταση τοῦ Τμήματος Προπαγάνδας νὰ ξεκινήσει ἀμέσως ἡ διαφώτιση ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς εὐθανασίας εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου –τοῦλάχιστον γιὰ τὶς περιοχὲς ὅπου τὸ πρόγραμμα ἔχει ἐφαρμοσθεῖ– σωστή, ἀλλὰ σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἐπαρκεῖ.

Ἐὰν δὲν ληφθοῦν αὐστηρότερα μέτρα κατὰ τοῦ ψέμματος τοῦ ἐπισκόπου ὅτι οἱ τραυματίες φονεύονται ἀπὸ μᾶς, πέρα ἀπὸ μιὰ διαφώτιση καὶ μιὰ πιθανὴ σύλληψη, αὐτὴ ἡ ἀντιπροπαγάνδα θὰ συνεχισθεῖ, χωρὶς ἐμεῖς νὰ ἐπιτύχουμε τίποτα.

Προτείνω, ἐπομένως, νὰ ἐφαρμοσθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ μόνο προπαγανδιστικὸ καὶ ποινικὸ μέτρο ποὺ μπορεῖ νὰ ληφθεῖ, δηλαδὴ ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster. Αὐτὸ τὸ μέτρο πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ ἀνοικτὴ ἀνακοίνωσιν τῆς ἐκτέλεσιν τῆς θανατικῆς ποινῆς, καθὼς καὶ μιὰ λεπτομερῆ τεκμηρίωσιν τῆς.

[...] Ἡ θανατικὴ ποινὴ, ποὺ εἰσηγοῦμαι, θὰ γίνῃ κατανοητὴ ἀπὸ κάθε Γερμανό, ἂν τὴν ἐξηγήσουμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ὑπέθετε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀλήθεια στὸν ἰσχυρισμό, ἂν βρῖσκαμε μιὰ πιὸ ἥπια μορφή ποινῆς»³⁹.

39 ὁ.π.: »Der Vorschlag der Abteilung Propaganda, sofort mit der Aufklärung in der Frage der Euthanasie zu beginnen, ist meines Erachtens –mindestens für die betroffenen Gebiete– richtig, er reicht aber auf keinen Fall aus.

Wenn gegen die Lüge des Bischofs, daß die Verwundeten von uns getötet werden, nicht schärfere Maßnahmen ergriffen werden, als eine Aufklärung und eine eventuelle Verhaftung, wird sich diese Gegenpropaganda auch weiter

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει γιὰ τὸ θέμα μας τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ναζὶ ἀξιωματοῦχοῦ ὅτι ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster θὰ λειτουργοῦσε παραδειγματικὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους, ὥστε νὰ μὴ διανοηθοῦν ποτὲ νὰ προχωρήσουν σὲ ἀνάλογες ἐπιθέσεις κατὰ τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς Γερμανίας:

«Παρεμπιπτόντως, θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι μιὰ τέτοια συνέπεια τῆς ἀθλιας πράξιν τοῦ ἐπισκόπου [δηλ. ἡ ἐπιβολὴ τῆς θανατικῆς ποινῆς] προσφέρει τὸν μόνο δυνατὸ τρόπο νὰ ἐπηρεασθοῦν οἱ ἄλλοι ἐπίσκοποι, ὥστε νὰ μείνουν μακριὰ ἀπὸ παρόμοιες πράξεις. Ἐὰν ὁ ἐπίσκοπος δὲν τιμωρηθεῖ καθόλου ἢ τοῦ ἐπιβληθεῖ μόνο ποινὴ φυλάκισιν, αὐτὴ ἡ πράξιν θὰ συνεπάγεται πρακτικὰ μιὰ πρόσκλησιν πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους νὰ ἐνεργοποιήσουν ἐπίσης τὶς ἐπιθέσεις τους ἐνάντια στὴν ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία»⁴⁰.

fortsetzen, ohne daß wir mit Erfolg etwas dagegen erreichen.

Ich schlage daher vor, daß in diesem Fall die einzige Maßnahme, die propagandistisch und strafrechtlich ergriffen werden kann, durchgeführt wird, daß nämlich der Bischof von Münster erhängt wird. Mit dieser Maßnahme ist zu verbinden eine allgemeine Bekanntgabe der durchgeführten Todesstrafe sowie eine eingehende Begründung.

Der Bischof von Münster bezweckt mit seiner Lüge nicht nur eine Beleidigung und Schädigung des nationalsozialistischen Deutschlands, sondern zu gleicher Zeit eine Schädigung der deutschen Frauen und Mütter, die ihre Männer und Söhne im Felde stehen haben.

Die von mir vorgeschlagene Todesart wird daher von jedem Deutschen verstanden werden, wenn wir sie derartig begründen. Daher würde ein grosser Teil des deutschen Volkes annehmen, daß an der Behauptung doch etwas wahres ist, wenn wir eine mildere Art der Bestrafung finden würden.

40 ὁ.π.: »Nebenbei möchte ich noch darauf aufmerksam machen, daß eine solche Folgerung aus der gemeinen Handlung des Bischofs die einzige Möglichkeit bietet, die anderen Bischöfe

Τὴν ἐπόμενη κίολας ἡμέρα, ὁ ἴδιος ναζὶ ἀξιωματοῦχος, ὁ Walter Tießler, σὲ ἀπόρητη ἐκθεσὶ τοῦ πρὸς τὸν προϊστάμενό του, Martin Bormann, τὸν ἐνημέρωνε ὅτι εἶχε τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ὑπουργὸ Προπαγάνδας, Josef Goebbels, μετὰ ἀπὸ ἓνα ὑπουργικὸ συμβούλιο, στὴν ὁποία τοῦ μετέφερε καὶ διὰ ζώσης τὴν εἰσήγησίν

τὸν φόβο ὅτι, ἂν στρέφονταν κατὰ τοῦ ἐπισκόπου, θὰ ἔπρεπε νὰ ξεγράψουν τὸν πληθυσμὸ τοῦ Münster, ἐνδεχομένως καὶ ὅλης τῆς Βεστφαλίας, γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου⁴¹. Ὁ πανοῦργος ὑπουργὸς Προπαγάνδας, χωρὶς νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ θέσιν τοῦ ὅτι τὴν τελικὴ ἀπόφαση θὰ ἔπαιρνε ὁ ἴδιος ὁ Φύρερ καὶ μόνο, ἐξήγησε τὸ κυνικὸ σκεπτικὸ του:

Σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τοῦ Χίτλερ, συνέχισε ὁ δαιμόνιος Goebbels, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ἐνεργεῖ, σὰν νὰ βρισκόταν σὲ πλήρη σύμπνοια καὶ σὲ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ τὴν Ἐκκλησία. Μετὰ τὸν πόλεμο, μὲ τὴν ἀνακοίνωση εὐρύτερων μέτρων γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς Γερμανίας, θὰ ἀνακοίνωνε ὅτι ὅλη ἡ πειρυσία τῆς Ἐκκλησίας θὰ περιερχόταν στὸν γερμανικὸ λαό.

Ὅπως σχολίασε χαρακτηριστικὰ ὁ Goebbels, μέσα στὴν εὐφορία τῆς νίκης καὶ τὴ χαρὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνοικοδόμηση θὰ ἦταν «παιχνιδάκι» νὰ ἐφαρμοσθοῦν αὐτὰ τὰ μέτρα. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἐξαιρετικὰ ἀποκαλυπτικὸ ντοκουμέντο, διότι, μεταξὺ ἄλλων, ἀποκαλύπτουν ὅτι τὸ «ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν» τοῦ καθεστῶτος μὲ τὴν Ἐκκλησία μετὰ τὸν πόλεμο δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἀόριστη πρόθεση, ἀλλὰ ἓνα μεθοδικὰ ὁργανωμένο σχέδιο, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν πλήρη ἀποχριστιανοποίηση τῆς Γερμανίας.

του γιὰ ἀπαγχονισμὸ τοῦ ἐνοχλητικοῦ ἐπισκόπου. Ὁ Goebbels τοῦ ἀντέτεινε ὅτι ἓνα τέτοιο μέτρο δὲν μποροῦσε νὰ ἀποφασισθεῖ παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φύρερ, διατυπώνοντας ἐν τούτοις

«Πάντα πρέπει κανεὶς νὰ ἐπιτίθεται σὲ ἓναν ἐχθρό, ὅταν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ ἀνάλογα σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ ἀντεπίθεση τοῦ ἐχθροῦ. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, σχεδὸν ἀδύνατο, σὲ μιὰ

---

zu beeinflussen, daß sie nicht zu eben solchen Handlungen schreiten. Wenn der Bischof überhaupt nicht bestraft wird oder nur eine Freiheitsstrafe erhält, muß diese Lee geradezu eine Aufforderung an die anderen Bischöfe bedeuten, nun ebenfalls ihre Angriffe gegen das nationalsozialistische Deutschland zu aktivieren».

41 ὁ.π.: »Dr. Goebbels sagte daraufhin, daß dies eine Maßnahme sei, die nur der Führer selbst entscheiden könne. Er befürchte allerdings, daß, wenn etwas gegen den Bischof unternommen würde, die Bevölkerung Münsters während des Krieges abzuschreiben sei. Dazu könne man ruhig noch ganz Westfalen nehmen«.

ἀντεπίθεση τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ διάρ-
κεια τοῦ πολέμου. Δὲν πρέπει ποτὲ κα-
νεῖς νὰ παίρνει ἐκδίκηση ἐν θερμῷ, ἀλλὰ
ψυχρά. Στὴν πολιτικὴ πρέπει κανεῖς νὰ
μπορεῖ νὰ περιμένει»⁴².

Σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τοῦ Χίτλερ,
συνέχισε ὁ δαυμόνιος Goebbels, κατὰ τὴ
διάρκεια τοῦ πολέμου θὰ ἦταν σωστὸ
νὰ ἐνεργεῖ, σὰν νὰ βρισκόταν σὲ πλήρη
σύμπνοια καὶ σὲ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ
τὴν Ἐκκλησία. Μετὰ τὸν πόλεμο, μὲ τὴν
ἀνακοίνωση εὐρύτερων μέτρων γιὰ τὴν
κοινωνικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς Γερμανίας,
θὰ ἀνακοίνωνε ὅτι ὅλη ἡ περιουσία τῆς
Ἐκκλησίας θὰ περιορχόταν στὸν γερμα-
νικὸ λαό. Ὅπως σχολίασε χαρακτηριστικὰ
ὁ Goebbels, μέσα στὴν εὐφορία τῆς νίκης
καὶ τὴ χαρὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνοικοδό-
μηση θὰ ἦταν «παιχνιδάκι» νὰ ἐφαρμο-
σθοῦν αὐτὰ τὰ μέτρα⁴³.

Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα
ἐξαιρετικὰ ἀποκαλυπτικὸ ντοκουμέντο,
διότι, μεταξὺ ἄλλων, ἀποκαλύπτουν
ὅτι τὸ «ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν» τοῦ
καθεστῶτος μὲ τὴν Ἐκκλησία μετὰ τὸν
πόλεμο⁴⁴ δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἀόριστη

42 ὁ.π.: »Man dürfte einen Gegner immer erst angreifen, wenn man bei einem entschiedenen Gegenangriff des Gegners auch entsprechend antworten könne. Dies sei aber bei dem Gegenangriff der Kirche während des Krieges ausserordentlich schwierig, ja fast unmöglich. Man dürfe eine Rache nie heiß geniessen, sondern kalt. In der Politik müsse man warten können«.

43 ὁ.π.: »Wenn es nach ihm gegangen wäre, hätte man während des Krieges so getan, als wenn man mit den Kirchen loyal zusammenarbeite. Nach dem Kriege aber hätte der Führer bei der Bekanntgabe der grossen sozialen Massnahmen mit angekündigt, daß das gesamte Eigentum der Kirchen nunmehr dem deutschen Volk gehört. In der Siegesstimmung und in der Freude über den sozialen Aufbau nach dem Kriege wäre es kinderleicht gewesen, diese Massnahmen durchzuführen«.

44 Βλ. Γιάννη Κ. Τσέντου, «Θεμέλιο τοῦ Ναζισμού ἢ Ἄρνηση. Μέρους Α'», Ἀκτίνες 795 (Σεπτέμβριος-

πρόθεση, ἀλλὰ ἓνα μεθοδικὰ ὀργανωμέ-
νο σχέδιο, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν πλήρη
ἀποχριστιανοποίηση τῆς Γερμανίας.

Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε σὲ προηγούμε-
νη μελέτη μας ἀπὸ τὶς στίλβες τῶν Ἀκτί-
νων⁴⁵, ἔχουμε τὴν τύχη νὰ ἔχουμε στὰ
χέρια μας τοὺς παραληρηματικούς μονο-
λόγους τοῦ ἴδιου τοῦ Χίτλερ στὸν κύκλο
τῶν στενῶν συνεργατῶν του, οἱ ὅποιοι
καταγράφονταν μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια
ἀπὸ τὸν γραμματέα του Martin Bormann,
τὸν Heinrich Heim καὶ τὸν Henry Picker,
ποὺ τοὺς ἐβλεπαν ὡς λόγους σοφίας ποὺ
θὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα «εὐαγγέλιο» γιὰ τὶς
ἐπόμενες γενιές, καὶ ἐκδόθηκαν μετὰ τὸν
πόλεμο. Καὶ σὲ ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μο-
νολόγους, μὲ ἡμερομηνία 4 Ἰουλίου 1942,
δηλαδὴ χονδρικὰ ἔντεκα μῖνες μετὰ τὸ
κίρυγμα τῆς 3^{ης} Αὐγούστου, ὑπάρχει μιὰ
πραγματικὰ ἀποκαλυπτικὴ ρητὴ ἀναφορὰ
στὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster:

«Τὸ γεγονός ὅτι παραμένω σιωπηλὸς
δημόσια γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑπο-
θέσεις δὲν παρεξηγεῖται καθόλου ἀπὸ
τὶς πονηρὲς ἀλεπουδες τῆς Καθολικῆς
Ἐκκλησίας, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι ἓνας
ἄνθρωπος ὅπως ὁ ἐπίσκοπος von Galen
γνωρίζει πολὺ καλά ὅτι μετὰ τὸν πόλε-
μο θὰ πάρω ἐκδίκηση, μέχρι καὶ γιὰ τὸ
ἐλάχιστο»⁴⁶.

Ὅπως εἶναι λοιπὸν φανερό, ὁ von
Galen γλίτωσε τὸν θάνατο, ὄχι γιὰ ἄλλο
λόγο, ἀλλὰ χάρις στὴ μεγάλη του δημοφι-

Ἰοκτώβριος 2022), σελ. 179-180.

45 Γιάννη Κ. Τσέντου, «Θεμέλιο τοῦ Ναζισμού ἢ Ἄρνηση. Μέρους Β'», Ἀκτίνες 796 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2022), σελ. 226-248.

46 H. R. Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-1944*, transl. Norman Cameron and R. H. Stevens, Enigma Books, New York 2000³ (ed. pr. Weidenfeld & Nicolson London 1953), 4 Ἰουλίου 1942, σελ. 555: "The fact that I remain silent in public over Church affairs is not in the least misunderstood by the sly foxes of the Catholic Church, and I am quite sure that a man like the Bishop von Galen knows full well that after the war I shall extract retribution to the last farthing".

λία, όπως επίσης και χάρη στην απροθυμία του καθεστώτος να ανοίξει το μέτωπο με την Έκκλησία, όσο ο πόλεμος διαρκούσε ακόμα. Έννοείται, βεβαίως, ότι οι λογαριασμοί παρέμεναν ανοικτοί.

Όσο για το διαβόητο πρόγραμμα εϋθανασίας, προφανώς εκτιμήθηκε ότι δεν μπορούσε εύκολα να τύχει ευρύτε-

5. Αποτίμηση της αντίστασης του von Galen και άγιοκατάταξή του

Το κήρυγμα του επίσκοπου του Münster της 3^{ης} Αυγούστου 1941 υπήρξε η πιο θαρραλέα και απερίφραστη αντίσταση στο καθεστώς – άλλωστε, είδαμε

Ο von Galen γλίτωσε τον θάνατο, όχι για άλλο λόγο, αλλά χάρη στη μεγάλη του δημοφιλία, όπως επίσης και χάρη στην απροθυμία του καθεστώτος να ανοίξει το μέτωπο με την Έκκλησία, όσο ο πόλεμος διαρκούσε ακόμα. Έννοείται, βεβαίως, ότι οι λογαριασμοί παρέμεναν ανοικτοί.

ρης συναίνεσης μεταξύ του γερμανικού πληθυσμού, και επιπλέον, σε περίπτωση ανοικτής προώθησής του, υπήρχε ο κίνδυνος κλιμάκωσης της σύγκρουσης με την Έκκλησία. Έτσι, το καθεστώς δεν προχώρησε καν στην έκστρατεια διαφώτισης του πληθυσμού για το πρόγραμμα αυτό, όπως ήταν η εισήγηση του Τμήματος Προπαγάνδας. Η Δράση T4 προσωρινά διεκόπη, και αυτό θα μπορούσε να αξιολογηθεί ως τεράστια νίκη του von Galen. Ωστόσο, οι ιθύνοντες του Έθνικοσοσιαλισμού ήταν τόσο βαθιά πεπεισμένοι για τη χρησιμότητα του προγράμματος εϋθανασίας (ή τόσο κυνικοί, ώστε να μην έχουν την παραμικρή αναστολή), ώστε αυτό, μετά τη σύντομη αναστολή του, συνεχίσθηκε κανονικά από το επόμενο έτος – απλώς, πιο συγκεκαλυμμένα, ώστε να περνάει όσο το δυνατόν περισσότερο απαρατήρητο⁴⁷...

ότι το ίδιο το Τμήμα Προπαγάνδας το αξιολόγησε ως «αυτό που είναι αναμφισβήτητα η πιο ισχυρή επίθεση ενάντια στη γερμανική κυβέρνηση εδώ και δεκαετίες»⁴⁸. Ο Ian Kershaw το χαρακτηρίζει ως «μια σθεναρή καταγγελία της ναζιστικής απανθρωπιάς και βαρβαρότητας»⁴⁹. Πρόκειται για την πράξη που ανήγαγε τον επίσκοπο του Münster σε σύμβολο αντίστασης.

Βεβαίως, δεν λείπουν αυτοί που αρνούνται πεισματικά να αποδώσουν τα εύσημα σε μια μορφή της Έκκλησίας. Το επιχειρήμα τους είναι, βασικά, ότι ο von Galen «ξεσπάθωσε» κατά του καθεστώτος, μόνον όταν αυτό τόλμησε να αγγίξει τα συμφέροντα της Έκκλησίας. Οί λίγοι που ένστερνίζονται αυτή τη λογική διατείνονται ότι η υπεράσπιση των συμφερόντων της Έκκλησίας δεν μπορεί να θεωρηθεί αντίσταση, και διερωτώνται γιατί ο επίσκοπος δεν διαμαρτυρήθηκε δημόσια κατά του αντισημιτισμού και της

47 Βλ. Winfried Süß, »Bischof von Galen, der katholische Protest und der Stopp der "Aktion T4"«, εν Martin Sabrow (ed.), *Formen öffentlicher Empörung im NS-Staat und in der DDR*, Wallstein Verlag, 2004.

48 Βλ. παραπάνω, σμ. 35.

49 Ian Kershaw, *Hitler. A Biography*, W.W. Norton & Co, London 2008, σελ. 210-211: "vigorous denunciation of Nazi inhumanity and barbarism".

δίωξης και εξόντωσης των Έβραίων⁵⁰.

Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι δύσκολη:

Πρῶτον, εἶναι τέτοιο τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἐγγχειρήματος τοῦ von Galen νὰ καταγγεῖλει ἀνοικτὰ τὴ Γκεστάπο καὶ τὸ καθεστῶς, ὥστε ἡ ἀμφισβήτησί του θὰ ἔμοιαζε μὲ τὸ νὰ φωνάξει κάποιος ὅτι ὁ ἥλιος, ποὺ λάμπει ψηλὰ στὸν οὐρανό, εἶναι σκοτεινός – προφανῶς, ὅποιοι θὰ ἔκανε κάτι τέτοιο δὲν θὰ ἀποδείκνυε τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ δική του τύφλωσι.

Δεύτερον, ὅπως εἶδαμε στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ ἀφιερῶσαμε στὸν von Galen, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster, ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, εἶχε ὑψώσει μὲ θάρρος τὸ ἀνάστημά του ἐναντὶα στὸ ἀντισημιτικὸ παραλήρημα τοῦ Ἐθνικοσοσιαλισμοῦ⁵¹, καὶ μάλιστα εἶχε σταθεῖ στὸ πλευρὸ τοῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου στὸ πογκρόμ τῆς περιώνυμης «Νύκτας τῶν Κρυστάλλων», φθάνοντας μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου νὰ ζητήσει νὰ γίνουν σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Münster προσευχὲς ὑπὲρ τῶν Έβραίων⁵²!

Τρίτον, τὸ περίφημο κήρυγμα τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941, στὸ ὁποῖο ἐστίασαμε στὴν παρούσα μελέτη, δὲν συνδέεται οὔτε κὰν ἔμμεσα μὲ ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων ἢ δικαιωμάτων τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ αὐτὸ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster ἀναδεικνύεται σὲ ὑπερασπιστὴ τῆς ἀνθρωπιᾶς, ἀπέναντι στὴ ναζιστικὴ ἀπανθρωπιὰ καὶ βαρβαρότητα – τίποτε πέραν τούτου.

50 Karlheinz Deschner, Horst Herrmann, *Der Antikatechismus. 200 Gründe gegen die Kirchen und für die Welt*, Rasch und Röhring, Hamburg 1991, σελ. 240. Ἐπίσης, Karlheinz Deschner, *Mit Gott und den Faschisten. Vatikan und Faschismus*, Hans E. Günther, Stuttgart 1965, σελ. 139-140.

51 Γιάννη Κ. Τσέντου, «Αὐτοὶ δὲν ὑπέκυψαν... Χριστιανικὴ ἀντίστασις στὸν Ναζισμό στὴ Γερμανία. Clemens August Graf von Galen. Α' μέρος», *Ἀκτῖνες* 811 (Μάιος-Ἰούνιος 2025), σελ. 110 κ.έ.

52 Γιάννη Κ. Τσέντου, ὁ.π., σελ. 124-125.

Ἐπιπλέον δέ, ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμα διάστασις, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέπουμε. Ὅλα τὰ κηρύγματα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1941, ποὺ εἶδαμε στὶς μελέτες ποὺ ἀφιερῶσαμε στὸν von Galen, ἀναδεικνύουν τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster σὲ σθεναρὸ καὶ ἀνυποχώρητο ὑπερασπιστὴ τοῦ κράτους δικαίου ἀπέναντι στὶς ἀθαιρέσεις καὶ τὶς ὀλοκληρωτικὲς πρακτικὲς τοῦ καθεστώτος. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ τρίτο κήρυγμα, τῆς 3^{ης} Αὐγούστου, ὁ Anton Gill σχολιάζει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ von Galen χρησιμοποίησε τὴν καταδίκη του γιὰ τὴν πολιτικὴ εὐθανασίας, γιὰ νὰ συναγάγει εὐρύτερα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ φύση τοῦ ναζιστικοῦ κράτους⁵³. Αὐτὴ ἡ σθεναρὴ ὑπεράσπιση τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους δικαίου ἀπέναντι στὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ τὴ βία τοῦ καθεστώτος δὲν μποροῦν βέβαια νὰ μειώνονται, ἀπλῶς καὶ μόνο μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ὁ von Galen κατήγγειλε τὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ τὴ βία ἐκεῖ ὅπου εἶχε ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του τὴν πιὸ ἐναργεῖ ἐποπτεία τους: στὶς πρακτικὲς τῆς Γκεστάπο στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιχείρησις «Μοναστηριακὴ Καταιγίδα». Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, δὲν παρέλειψε νὰ καταγγεῖλει τὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ τὴ βία τοῦ καθεστώτος καὶ ὅπου ἄλλοῦ μπόρεσε νὰ τὰ διακρίνει.

Σὲ κάθε περίπτωσι, τὰ κηρύγματα τοῦ von Galen ἀνίγαγαν τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster σὲ σύμβολο ἀντίστασις ἀπέναντι στὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ καθεστῶς. Ἦταν τόσο συγκλονιστικὸ τὸ θάρρος ποὺ αὐτὸς ἐπέδειξε μέσα στὶς πιὸ ζοφερὲς συνθήκες, ὥστε κέρδισε ἐπάξια τὸ προσωνύμιον «Τὸ Λιοντάρι τοῦ Münster» (»Der Löwe von Münster«).

53 Anton Gill, *An Honourable Defeat. A History of the German Resistance to Hitler*, Heinemann, London 1994, σελ. 60: "Galen used his condemnation of this appalling policy to draw wider conclusions about the nature of the Nazi state".

Τὰ κηρύγματα τοῦ von Galen δακτυλογραφήθηκαν κρυφὰ καὶ κυκλοφόρησαν σὲ μικρὲς καθολικὲς ομάδες σὲ ὁλόκληρη τὴ Γερμανία, γιγνόμενα ἔτσι γνωστὰ σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινό. Ὑπολογίζεται ὅτι

ροὺς φίλους νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ θεωρία στὴν πράξη⁵⁷.

Παράλληλα, τὰ κηρύγματα τοῦ von Galen σκόρπισαν τὸ φῶς τῆς ἐλπίδας μέσα στὸ σκοτάδι τῆς ἀπόγνωσης. Ἀντί-

---

Ὅλα τὰ κηρύγματα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1941, πὸν εἶδαμε στὶς μελέτες πὸν ἀφιερῶσαμε στὸν von Galen, ἀναδεικνύουν τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster σὲ σθεναρὸ καὶ ἀνυποχώρητο ὑπερασπιστὴ τοῦ κράτους δικαίου ἀπέναντι στὶς αὐθαιρέσιες καὶ τὶς ὀλοκληρωτικὲς πρακτικὲς τοῦ καθεστώτος.

Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ τρίτο κήρυγμα, τῆς 3^{ης} Αὐγούστου, ὁ Anton Gill σχολιάζει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ von Galen χρησιμοποίησε τὴν καταδίκη του γιὰ τὴν πολιτικὴ εὐθανασία, γιὰ νὰ συναγάγει εὐρύτερα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ φύση τοῦ ναζιστικοῦ κράτους.

χιλιάδες ἀντίτυπα τῶν κηρυγμάτων του κυκλοφόρησαν κρυφὰ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο⁵⁴. Ἀλλὰ καὶ οἱ Βρετανοὶ ἀναγνώρισαν ἀμέσως τὴν τεράστια σημασία τῶν κηρυγμάτων τοῦ ἐπισκόπου, καὶ ἔτσι αὐτὰ ἐκτυπώθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ ρίχθηκαν ἀπὸ ἀεροσκάφη στὴ Γερμανία⁵⁵.

Τὸ περιεχόμενο τῶν κηρυγμάτων τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster ἀφύπνισε συνειδήσεις. Ὑπάρχει μιὰ γενικὴ συμφωνία μεταξὺ τῶν μελετητῶν ὅτι τὰ κηρύγματα αὐτὰ ἐνέπνευσαν τὰ νεαρὰ μέλη τοῦ «Λευκοῦ Ρόδου», ὥστε νὰ ἀναλάβουν ἀντιστασιακὴ δράση⁵⁶. Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὸν George Weigel, αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ κηρύγματα εἶναι πὸν ἔπεισαν τοὺς νεα-

γραφο τῶν κηρυγμάτων ἔφθασε στὰ χέρια τοῦ νεαροῦ τότε Karol Wojtyła, ὁ ὁποῖος παρήχε ὑποχρεωτικὴ ἐργασία στὴν Πολωνία. Τὰ κηρύγματα τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Münster ἀποκάλυψαν σὲ αὐτόν, τὸν μετέπειτα Πάπα Ἰωάννη Παῦλο Β΄, μιὰ ἄλλη «Γερμανία», ἔτοιμη νὰ ὑψώσει τὸ ἀνάστημά της ἀπέναντι στὸν Ἐθνικοσοσιαλισμό.

Ἕνα ἐρώτημα πὸν παραμένει ἀνοικτὸ εἶναι ἂν ὁ von Galen συνδεόταν μὲ ἀντιστασιακοὺς κύκλους ἢ εἶχε γνώση τῆς ἀντιστασιακῆς δράσης τους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν ἔχουμε παρὰ πολὺ πενιχρὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ αὐτό. Πάντως, ὁ κατοπινὸς πρῶτος πρόεδρος τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου γιὰ τὸ κρατίδιο τῆς Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας Paulus van

---

54 Theodore S. Hamerow, *On the Road to the Wolf's Lair. German Resistance to Hitler*, Belknap Press 1997, σελ. 289-290.

55 Robert Jay Lifton, *Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, New York 1988, σελ. 94.

56 Anton Gill, *An Honourable Defeat. A History of the German Resistance to Hitler*, Heinemann, London 1994, σελ. 188.

57 George Weigel, "Learning from the White Rose", στὴν ιστοσελίδα: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2018/03/learning-from-the-white-rose>: "The triggering inspiration for their activism was the 'Lion of Münster', Archbishop Clemens von Galen, whose anti-Nazi preaching convinced the members of the White Rose that thought and discussion must give way to action".

Husen περιγράφει στα Άπομνημονεύματά του ότι από τον Φεβρουάριο του 1942 έως τον Οκτώβριο του 1943 επισκέφθηκε τρεις φορές τον επίσκοπο von Galen στο Münster και τον ενημέρωσε για τα σχέδια του αντιστασιακού Κύκλου του Kreisau⁵⁸.

Υπάρχει και κάτι άλλο που αξίζει να σημειώσουμε, κάτι μάλιστα που θα φανεί παράδοξο σε όποιον, διαβάζοντας τα περίφημα κηρύγματα του von Galen, βρέθηκε να θαυμάζει όχι μόνο την απαραμίλλη τόλμη του «Λιονταριού του Münster», αλλά και τη μοναδική ευστοχία και διεισδυτικότητα του λόγου και τη σκέψης του. Το παράδοξο, λοιπόν, είναι ότι ο von Galen δεν λογιζόταν ως ιδιαίτερα εύφυης και προικισμένος πνευματικά άνθρωπος. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν έγιναν γνωστά τα έμβληματικά του αντιστασιακά κηρύγματα του καλοκαιριού του 1941, ο Helmuth James Graf von Moltke, ο ιδρυτής του αντιστασιακού Κύκλου του Kreisau (στον οποίο αξίζει να αναφερθούμε σε άλλη ευκαιρία), είπε για αυτόν: «Πόσο πιο έντυπωσιακό είναι ότι τώρα το Άγιο Πνεύμα τον φώτισε και τον γέμισε. Πόσο πιο σημαντικό είναι αυτό το σημάδι, απ' ό,τι αν επρόκειτο για έναν εξαιρετικά εύφυη άνδρα»⁵⁹.

Μετά τη λήξη του πολέμου, ο von Galen εκλήθη στο Βατικανό, όπου στις 18 Φεβρουαρίου 1946 χρίστηκε καρδινάλιος από τον Πάπα Πίο ΙΒ', μαζί με δύο άλλους επιφανείς εκπροσώπους της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας στη Γερμανία, τον επίσκοπο του Βερολίνου Konrad

von Preysing και τον Αρχιεπίσκοπο της Κολωνίας Josef Frings. Επρόκειτο προφανώς για μια εκδίλωση τιμής προς την Έκκλησία που αντιστάθηκε στον Ναζισμό. Μετά την περίπου δίωρη συνομιλία του με τον Πάπα, ο επίσκοπος του Münster επισκέφθηκε τη Γερμανίδα πιστή οικονόμο του Ποντίφικα, τη Madre Pascalina. Όπως αυτή μετέφερε αργότερα στα Άπομνημονεύματά της, της είπε ότι ο Πάπας είχε παραθέσει από μνήμης έκτενη αποσπάσματα από τα περίφημα κηρύγματά του του 1941, ευχαριστώντας τον για το θάρρος του, ενώ ο ίδιος είχε πει: «Ναί, Άγιε Πατέρα, αλλά πολλοί από τους καλύτερους ιερείς μου βρήκαν τον θάνατο σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως, επειδή μοίραζαν τα κηρύγματά μου». Στη συνέχεια είχαν μιλήσει για τα παλιά χρόνια στο Βερολίνο, με τον von Galen να σχολιάζει ότι για τίποτα στον κόσμο δεν θα ήθελε να είχε χάσει αυτές τις δύο ώρες, ούτε καν για το κόκκινο καπέλο του καρδινάλιου⁶⁰.

Με την επιστροφή του στο Münster, ο von Galen έτυχε αποθεωτικής υποδοχής, όμως πέθανε ξαφνικά λίγες μόλις ημέρες μετά, στις 22 Μαρτίου 1946, από ρήξη της σκωληκοειδούς υπόφυσης. Έξακολούθησε να τιμάται μετά τον θάνατό του, και δέκα χρόνια μετά από αυτόν άρχισαν οι διαδικασίες για την αγιοκατάταξή του, ή οποία τελικά ανακοινώθηκε από τον Πάπα Βενέδικτο ΙΣΤ' μπροστά από τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη στις 9 Οκτωβρίου 2005. Η μνήμη του τιμάται στις 22 Μαρτίου. Σήμερα πολλά ιδρύματα, σχολεία και δρόμοι φέρουν το όνομά του, υπάρχουν μνημεία προς τιμήν του, ενώ και η μεγαλύτερη καμπάνα στον καθεδρικό ναό του Münster ονομάζεται προς τιμήν του «Καρδινάλιος».

58 Manfred Lütz, Paulus van Husen, *Als der Wagen nicht kam. Eine wahre Geschichte aus dem Widerstand*, Herder, Freiburg 2019, σελ. 215.

59 Hubert Wolf, *Papst & Teufel. Die Archive des Vatikan und das Dritte Reich*, Beck'sche Reihe, C. H. Beck, 2012, σελ. 240: »Umso eindrucksvoller ist es, daß ihn jetzt der Heilige Geist erleuchtet hat und erfüllt. Wieviel bedeutsamer ist dieses Zeichen, als wenn es sich um einen überragend klugen Mann gehandelt hätte«.

60 Pascalina Lehnert, *Ich durfte Ihm dienen. Erinnerungen an Papst Pius XII*, Verlag J. W. Naumann, Würzburg 1988, σελ. 151.

6. Ἐπίμετρον

Κατακλείοντας τὸ ἀφιέρωμά μας στὸν Clemens August Graf von Galen, ὀφείλουμε νὰ σταθοῦμε σὲ ἓνα ἀκόμα σημεῖο, μὲ καθοριστικὴ σημασία.

Ὁ von Galen ἦταν ρωμαιοκαθολικὸς ἐπίσκοπος τοῦ Münster. Καὶ εἶναι ἀλήθεια πὼς, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀντίσταση στὸν Ναζισμό, ἡ ρωμαιοκαθολικὴ κοινότητα τῆς Γερμανίας ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἓνα ἐξαιρετικὰ πλούσιο ἐνεργητικὸ. Ἀκόμα

καὶ θανάσιμα τραυματισμένων, ἐναντίον ἀνθρώπων μὲ κληρονομικὰ ἐλαττώματα καὶ νεογέννητων μὲ προβλήματα ἐπιβίωσης, ἐναντίον ἀθώων ὁμήρων καὶ ἄοπλων αἰχμαλώτων πολέμου καὶ ποινικῶν καταδίκων, ἐναντίον ἀνθρώπων ξένης φυλῆς καὶ καταγωγῆς»⁶².

Ἦναι ἀπὸ αὐτὰ, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα, ποὺ θὰ δοῦμε σὲ ἄλλη εὐκαιρία, ἀσφαλῶς πιστώνονται στὸ ἐνεργητικὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς κοινότητος στὴ Γερμανία. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ παραπλανητικὸ

Τὰ κηρύγματα τοῦ von Galen ἀνήγαγαν τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Münster σὲ σύμβολο ἀντίστασης ἀπέναντι στὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ καθεστῶς. Ἦταν τόσο συγκλονιστικὸ τὸ θάρρος ποὺ αὐτὸς ἐπέδειξε μέσα στὶς πιὸ ζοφερὲς συνθῆκες, ὥστε κέρδισε ἐπάξια τὸ προσωνύμιο «Τὸ Λιοντάρι τοῦ Münster» (»Der Löwe von Münster«).

καὶ εἰδικώτερα, σὲ σχέση μὲ τὸ ναζιστικὸ πρόγραμμα εὐθανασίας ποὺ κατήγγειλε μὲ ἀπαράμιλλο θάρρος ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Münster στὸ κήρυγμά του τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941, ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία τῆς Γερμανίας θὰ ἐπανέλθει μὲ τὴ λεγόμενη «Ποιμαντικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Δεκαλόγου» (»Dekalog-Hirtenbrief«) τῆς 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1943, ποὺ ἀναγνώσθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄμβωνες τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ναῶν στὴ Γερμανία στὶς 26 Σεπτεμβρίου⁶¹:

«Ἡ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς εἶναι κάτι κακὸ καθ' ἑαυτήν, ἀκόμα καὶ ὅταν ὑποτίθεται ὅτι διαπράττεται γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ: ἐναντίον ἀθώων καὶ ἀνυπεράσπιστων νοπηκὰ καθυστερημένων καὶ ψυχικὰ ἀσθενῶν, ἐναντίον ἀνιάτα ἀσθενῶν

νὰ συνδέσουμε τὴν ἀντίσταση τοῦ von Galen ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ τονίζουμε αὐτὸ.

Κατὰ πρῶτον, δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦμε ὅτι, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸ θαρραλέο κήρυγμα τῆς 3^{ης} Αὐγούστου 1941 τοῦ von Galen, ὁ πρῶτος ποὺ ὕψωσε φωνὴν διμαρτυρίας ἐνάντια στὸ ναζιστικὸ πρόγραμμα εὐθανασίας ἦταν ὁ Λουθηρανὸς ἐπίσκοπος τῆς Βυρτεμβέργης Theophil Wurm, μὲ ἐπιστολὴν ποὺ ἀπέστειλε στὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν τοῦ Ράιχ

61 Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin, New York 2009, σελ. 529- 530. Βλ. καὶ Heinz Mussinghoff, *Rassenwahn in Münster, Der Judenpogrom 1938 und Bischof Clemens August Graf von Galen*, Regensberg Verlag, Münster 1989, σελ. 67-99.

62 Konrad Hofmann (ed.), *Zeugnis und Kampf des Deutschen Episkopats. Gemeinsame Hirtenbriefe und Denkschriften*, Herder, Freiburg 1946, σελ. 80: »Tötung ist in sich schlecht, auch wenn sie angeblich im Interesse des Gemeinwohls verübt würde: An schuld- und wehrlosen Geistesschwachen und -kranken, an unheilbar Siechen und tödlich Verletzten, an erblich Belasteten und lebensuntüchtigen Neugeborenen, an unschuldigen Geiseln und entwaffneten Kriegs- und Strafgefangenen, an Menschen fremder Rassen und Abstammung».

Wilhelm Frick ήδη στις 19 Ιουλίου 1940⁶³, την οποία μάλιστα έκλεινε διαχωρίζοντας ρητώς τη θέση του με τὰ λόγια: “*Dixi et salvavi animam meam*” (= Μίλησα και έσωσα την ψυχή μου), που συνδέονται με τον λόγο του προφήτη Ίεζεκιήλ⁶⁴.

στρατεύθηκαν παιδιά που τὰ ένωσε ή βαθιά χριστιανική πίστη, από διαφορετικές όμως χριστιανικές όμολογίες: τὰ αδέρφια Hans και Sophie Scholl προέρχονταν από εύσεβη λουθηρανή οικογένεια και φλέγονταν και τὰ ίδια από την πιο βαθιά

Η γενναία αντίσταση του ρωμαιοκαθολικού επίσκοπου του Münster, Clemens August Graf von Galen, δεν είναι κάτι που συνδέεται μόνο με τη Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία.

Είναι ή επανάσταση μιās συνείδησης με χριστιανικές αρχές και αξίες ενάντια στη έθνικοσοσιαλιστική τυραννία. Πραγματικά, αν αποδεικνύει κάτι ή σθεναρή αντίσταση του von Galen απέναντι στη φρίκη του έθνικοσοσιαλιστικού εφιάλτη στη Γερμανία, αυτό είναι οί αντίστάσεις που ύψω-νε τὸ μπόλιασμα με τη χριστιανική κοσμοθεωρία απέναντι στον ολοκληρωτισμό, την αυθαιρεσία και τη φρίκη του Έθνικοσοσιαλισμού.

Έξάλλου, στην αντιστασιακή οργάνωση των νέων παιδιών του Μονάχου, τὸ περίφημο «Λευκό Ρόδο», στὸ όποιο άφιερώσαμε τρεις διαδοχικές μελέτες μας από τις σελίδες των *Ακτίνων*⁶⁵, είδαμε ότι

πίστη, ὁ Willi Graf ήταν ρωμαιοκαθολικός, μεγαλωμένος μέσα στὸ Καθολικό Κίνημα Νεολαίας και παπαδοπαίδι από τὰ παιδικά του χρόνια, ὁ Christoph Probst είχε άφεθει από την οικογένειά του να κάνει τη δική του έπιλογή και βαπτίσθηκε καθολικός λίγο πριν την εκτέλεσί του (αυτό ήταν μάλιστα ή τελευταία του έπιθυμία), ενῶ ὁ Alexander Schmorell ήταν ὀρθόδοξος, άναγνωρισμένος Άγιος της Έκκλησίας ὡς Άλέξανδρος του Μονάχου.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ἐπὶ του προκειμένου είναι οί λεγόμενοι Μάρτυρες του Lübeck⁶⁶. Πρόκει-

63 Hans Christoph von Hase (ed.), *Evangelische Dokumente zur Ermordung der »unheilbar Kranken« unter nationalsozialistischer Herrschaft in den Jahren 1939-1945*, Evangelisches Verlagswerk Stuttgart, Stuttgart 1964, σελ. 9-13. Βλ. και Peter Hoffmann, *The History of the German Resistance 1933-1945*, McDonald & Jane's, London 1977³, σελ. 24.

64 Ίεζ., γ' 19: «Και σὺ εἰς διαστείλη των άνομων, και μη άποστρέψη από της άνομίας αυτού και από της όδοῦ αυτού, ὁ άνομος εκείνος εν τη άδικία αυτού άποθάνεται, και σὺ την ψυχὴν σου ρύση» (= Και εἰς διαχωρίσεις ρητώς τη θέση σου από τον άνομο άνθρωπο, και αυτός δεν μεταστραφει από την άνομία του και από τον δρόμο του, ὁ άνομος εκείνος θα πεθάνει μέσα στην άδικία του, και εἰς θα σώσεις την ψυχή σου).

65 Γιάννη Κ. Τσέντου, «Αὐτοὶ δὲν ὑπέκυψαν... Τὸ “Λευκό Ρόδο” στη ναζιστική Γερμανία. Μέρους Α΄», *Ακτίνες* 807 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2024), σελ. 177-200· «Αὐτοὶ δὲν ὑπέκυψαν...

Τὸ “Λευκό Ρόδο” στη ναζιστική Γερμανία. Μέρους Β΄», *Ακτίνες* 808 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2024), σελ. 254-278· «Αὐτοὶ δὲν ὑπέκυψαν... Τὸ “Λευκό Ρόδο” στη ναζιστική Γερμανία. Μέρους Γ΄», *Ακτίνες* 809 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2025), σελ. 3-23.

66 Josef Schäfer (ed.), *Wo seine Zeugen sterben ist sein Reich: Briefe der enthaupteten Lübecker Geistlichen und Berichte von Augenzeugen*, Hamburg 1946. Else Pelke, *Der Lübecker*

ται για τρεις ρωμαιοκαθολικούς ιερείς, τους Johannes Prassek, Eduard Müller και Hermann Lange, και ένα λουθηρανό πάστορα, τον Karl Friedrich Stellrink, οί όποιοι σύρθηκαν στο δικαστήριο στη δίκη που έχει μείνει γνωστή ως «Δίκη των Χριστιανών του Lübeck», με την κατηγορία ότι άκουγαν στο ραδιόφωνο έκπομπές του έχθρου και ύπονόμευαν τó ήθικό του πληθυσμού (σε κηρύγματα τους εμφάνιζαν τὰ δεινά των συμμαχικών βομβαρδισμών περίπου ως θεία τιμωρία για την άποστασία τής Γερμανίας, προειδοποιούσαν τους νέους να μην πέφτουν στην παγίδα του αντισημιτισμού, διαμαρτύρονταν για τις εκτελέσεις κρατουμένων και Έβραίων κ.ά.). Οί τέσσερις τους καταδικάσθηκαν σε θάνατο και άποκεφαλίσθηκαν στις 10 Νοεμβρίου 1943, λιγώτερο από τρία λεπτά ó ένας από τόν άλλο. Αυτόπτες μάρτυρες ανέφεραν ότι τó αίμα των τεσσάρων κληρικών ένώθηκε στη λαμπτόμο και στο δάπεδο, πράγμα στο όποιο ήδη οί παρόντες διέκριναν έναν ισχυρότατο συμβολισμό.

Τα σημειώνουμε αυτά, για να τονίσουμε με κάθε έμφραση ότι ή γενναία αντίσταση του ρωμαιοκαθολικού επίσκόπου του Münster, Clemens August Graf von Galen, δέν είναι κάτι που συνδέεται μόνο με τή Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία. Είναι ή επανάσταση μιάς συνείδησης με χριστιανικές

άρχες και άξίες ένάντια στη έθnikοσοσιαλιστική τυραννία. Πραγματικά, άν άποδεικνύει κάτι ή σθεναρή αντίσταση του von Galen άπέναντι στη φρίκη του έθnikοσοσιαλιστικού έφιάλτη στη Γερμανία, αυτό είναι οί αντίστάσεις που ύψωνε τó μπόλιασμα με τή χριστιανική κοσμοθεωρία άπέναντι στον όλοκληρωτισμό, τήν αυθαιρεσία και τή φρίκη του Έθnikοσοσιαλισμού.

Είναι σημαντικό, μάλιστα, να θυμηθούμε ότι ó ίδιος ó von Galen ένστερνιζόταν μια έντονα συντηρητική και έθnikιστική πολιτική ιδεολογία, όπως άλλωστε σημειώσαμε και στο Α΄ μέρος τής μελέτης που αφιερώσαμε σε αυτόν⁶⁷, με πολύ χαρακτηριστικό αυτό που σημειώνεται σε ένα μεταπολεμικό έγγραφο του βρετανικού Ύπουργείου των Έξωτερικών, που αναγνώριζε μόν τον von Galen ως τήν πιό έξέχουσα προσωπικότητα του κλήρου στη βρετανική ζώνη κατοχής, παράλληλα όμως σχολίαζε ότι αυτός ήταν «ένas Γερμανός έθnikιστής ως τó κόκκαλο» (“a German nationalist through and through”). Αυτό θα ένέτασε τον επίσκοπο του Münster στο “target group” στο όποιο άπευθυνόταν κατεξοχήν ή έθnikοσοσιαλιστική προπαγάνδα. Και όμως, άκόμα και σε ένα τέτοιο άνθρωπο, τó μπόλιασμα με τή χριστιανική κοσμοθεωρία προσέφερε αντισώματα άπέναντι στην άρρώστια του Έθnikοσοσιαλισμού, αντισώματα που προφανώς δέν είχαν έκατομμύρια Γερμανοί – και δυστυχώς φαίνονται να μην έχουν πολλοί άκόμα και σήμερα, παρά τήν έναργή εικόνα που μπορεί να έχει πιά ó καθένas για τó που όδηγεί ó Έθnikοσοσιαλισμός.

ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ

Christenprozess 1943, Matthias-Grünewald-Verlag, Mainz 1974. Ingaburgh Klatt, »“Lösch mir die Augen aus...“: Leben und gewaltsames Sterben der vier Lübecker Geistlichen in der Zeit des Nationalsozialismus, eine Ausstellung im Burghloster zu Lübeck vom 8. November 1993 bis zum 10. November 1994«, έν *Demokratische Geschichte: Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein* 8 (1993), σελ. 205-280. Helmut Moll (ed. im Auftrag der Deutschen Bischofskonferenz), *Zeugen für Christus. Das deutsche Martyrologium des 20. Jahrhunderts*, τόμ. 1, Paderborn 1999, σελ. 249-257. *Ökumene im Widerstand. Der Lübecker Christenprozeß 1943*, Schmidt-Römhild, Lübeck 2001. Peter Voswinkel, *Geführte Wege. Die Lübecker Märtyrer in Wort und Bild*, Butzon & Bercker / St. Ansgar Verlag, Hamburg 2010.

67 Γιάννη Κ. Τσέντου, «Αυτοί δέν υπέκυψαν... Χριστιανική αντίσταση στον Ναζισμό στη Γερμανία. Clemens August Graf von Galen. Α΄ μέρος», *Ακτίνες* 811 (Μάιος-Ιούνιος 2025), σελ. 109.

Η ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΝ 12^Ο-14^Ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Σύμφωνα με τὸν *Τιμαρίωνα* (ἔργο ἑνὸς ἀνώνυμου συγγραφέα τοῦ 12^{ου} αἰ.), ὁ κύκλος τῶν ἐορτῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἄρχιζε ἕξι μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐορτὴ καὶ τελείωνε τὴν ἐπόμενη μέρα. Ὁ νομικὸς συγγραφέας Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος (1320-1380) ἀναφέρει ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς διαρκοῦσε ἕναν ὁλόκληρο μῆνα: «*μῆνα μὲν ὑπὲρ ὄλον συνεχῶς ὑμνουμένην*». Κατὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρο Γλαβᾶ (1342-1396), ὁ κύκλος τῶν ἐορτῶν ἄρχιζε μὲ τὰ προεορτία, δύο Κυριακὲς πρὶν τὴν ἐορτὴ τοῦ μάρτυρα, τὶς ὁποῖες ὀνομάζει «*Κυριακὲς τῶν Προεορτίων*», καὶ τελείωνε μὲ τὰ ὀχταήμερα μεθεορτία, τὴν 3^η Νοεμβρίου. Ὁ ἅγιος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν (β' μισὸ 14^{ου} αἰ.-1429) μνημονεύει ὅτι οἱ πρὸς τιμὴν τοῦ μάρτυρα ἀκολουθίαι εἶχαν πασχάλιο χαρακτῆρα, δηλαδὴ εἶχαν διαμορφωθεῖ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἐορτῶν καὶ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Πάσχα. Πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα ὑπάρχει νηστεία, ἄρα καὶ τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου προηγοῦταν νηστεία, ἡ ὁποία ἄρχιζε τὴν 1^η Ὀκτωβρίου. Τὰ ὀχταήμερα μεθεορτία ὑπῆρχαν, ἐπειδὴ καὶ τὸ Πάσχα συνοδεύεται ἀπὸ τὴ Διακαινίσμιμο ἑβδομάδα. Τὴν τρίτη Κυριακὴ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου, ψαλλόταν προεορτίος κανόνας ποὺ προσομοίαζε τοῦ κανόνα τῆς ἐορτῆς των Βαΐων.

Σύμφωνα με τὸν *Τιμαρίωνα* (σὲ μετάφραση), «*τὰ Δημήτρια εἶναι μία γιορτή...*

(ὅπου) γίνεται γὰρ τοὺς Μακεδόνες τὸ πῶς μεγάλο πανηγύρι, γιὰτὶ συγκεντρώνονται σ' αὐτό... Ἕλληνες ἀπὸ κάθε τόπο, διάφορες φυλὲς Βουλγάρων, Ἴταλοί, Καμπανοί, Ἴσπανοί, Ποστογάλοι καὶ Κέλτες ποὺ ζοῦν πέρα ἀπὸ τὶς Ἄλπεις... Τόσο πολὺ ἔχει διαδοθεῖ ἡ φήμη τοῦ στὶς περιοχὲς τῆς Εὐρώπης». Ὁ Ἀρμενόπουλος μιλάει γὰρ οἰκουμενικὴ συρροὴ πλήθους: «*καὶ πολλῶ γε μᾶλλον τὴν ξύμπασαν συνελών, ἢ τῆς οἰκουμένης τῇ μετὰ θαύματος φήμῃ τὰ πέρατα δίδεισι*». Ὁ *Τιμαρίωνας* ἐπισημαίνει ὅτι στὶς ἐμπορικὲς σκηνὲς ποὺ στήνονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν πουλάγαγε διάφορα ἐμπορεύματα, ὅπως ὑφάσματα, νήματα, ἐπιπλα, καὶ ζῶα, ὅπως ἄλογα,

γουρούνια, βόδια και πρόβατα. Μια δεύτερη έκτεταμένη πόλη από σκηνές δημιουργόταν έξω από τὰ τείχη τῆς πόλεως.

Ὁ Ἰσίδωρος Γλαβᾶς τονίζει ὅτι ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦταν ἀπὸ τέσσερις χωριστὲς ἑορτές: «τέσσαρα παρ' ἡμῖν τετύπωνται συστήματα, ὧν ἕκαστον ἰδίᾳ πανήγυριν ἄγει τῷ μάρτυρι Δημητρίῳ». Ὁ ἀριθμὸς τέσσαρα ταυτιζόταν μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ κόσμου. Στὴν πρώτη ἑορτῇ, στίς 26 Ὀκτωβρίου, ἦταν παρὼν ὁ ἡγεμόνας τῆς Θεσσαλονίκης ἢ, ἂν τύχαινε νὰ παρευρίσκεται, ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης. Διάφοροι ἐγκωμιαστικοί

ὀργανώνει τὴ γιορτὴ καὶ νὰ δίνει ἐντολὲς γιὰ ὅσα πρέπει νὰ γίνουν. Αὐτὰ λοιπὸν γίνονται μέσα στὴ νύχτα μὲ φῶς καὶ λαμπάδες... (Με τὴν αὐγὴ) καταφθάνει στὸ ναὸ ὁ ἄρχοντας τοῦ τόπου, προχωρώντας μὲ πολλὴ σωματοφυλακὴ καὶ μὲ μεγάλη λαμπρότητα, ἐνῶ πολλοὶ ἵππεις καὶ ὄχι λιγότεροι πεζοὶ πλαισιώνουν τὴ συνοδεία καὶ τὴν προσέλευση... Ἐφθασε λοιπὸν ὁ εὐγενὴς στὸν ἱερὸ ναὸ καὶ ἀπέδωσε τὶς τιμὲς στὸ Μάρτυρα μὲ τὴν καθιερωμένη γονυκλισία... (ἔπειτα) στάθηκε στὴν καθιερωμένη θέσιν του καὶ κάλεσε τὸν ἀρχιερέα νὰ ἔρθει δίπλα του, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ καὶ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τοὺς

---

*Τις ἡμέρες ἐκεῖνες ὅλοι οἱ ὀμιλητὲς καλοῦσαν τὸν λαὸ
στὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἑορτῆς, πού ἦταν τὸ ἐξῆς:
«Τὸ γὰρ μιμήσασθαι μάρτυρα, τὸ ζηλωσαὶ
τὴν αὐτοῦ ἀρετὴν, τὸ κατ' ἴχνος αὐτοῦ τῆς φιλοσοφίας
δραμεῖν, τοῦτό ἐστὶν ἑορτὴν ἐπιτελέσαι,
τὸ πανηγυρίσαι κατὰ θεόν· τοῦτο μαρτύρων τιμὴ·
τιμὴ γὰρ μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος».*

λόγοι ἐκφωνοῦνταν πρὸς τὸν μάρτυρα. Στὴ δεύτερη ἑορτῇ, στίς 27 Ὀκτωβρίου, παρευρισκόταν ὁ μητροπολίτης τῆς πόλης μὲ τὸν κλῆρο. Ἡ τρίτη ἑορτὴ ἦταν ἀφιερωμένη στοὺς μοναχοὺς. Τέλος, στίς 3 Νοεμβρίου γιόρταζε ὁ ὑπόλοιπος λαός: «ὁ σύλλογος τῆς πολιτείας ἅπας τὴν τελευταίαν ἀποδίδωσι πανήγυριν».

Ὁ Τιμαρίωνας σημειώνει γιὰ τὴν ἱερὴ τελετὴ τὰ ἐξῆς: «Αὐτὴ γίνεται σὲ τρεῖς ὀλονύχτιες ἀγρυπνίες ἀπὸ πολλοὺς ἱερεῖς καὶ ψάλτες, πού χωρίζονται σὲ δύο χοροὺς καὶ ἀναπέμπουν ὕμνους στὸ Μάρτυρα. Σ' αὐτοὺς προΐσταται ὁ ἀρχιερέας, γιατί εἶναι εὐλόγο κάποιος νὰ

κανόνες ἢ τὰ ἔθιμα. Τότε λοιπὸν ἡ ἀκολουθία τελέστηκε μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια –ὅπως ἦταν φυσικό, μὰ καὶ ὑπῆρχαν τέτοιοι παρατηρητὲς– καὶ ἀκούγονταν πιὸ θεϊκὲς οἱ ψαλμοὶ μὲ τάξη καὶ ρυθμὸ καὶ ἔντεχνη ἐναλλαγὴ γιὰ περισσότερη χάρι. Καὶ δὲν ἔψελναν ὕμνους μόνο οἱ ἄντρες, ἀλλὰ καὶ οἱ ὄσες καὶ μοναχὲς γυναῖκες, πού βρισκόνταν κάπου στὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τοῦ ναοῦ, χωρισμένες καὶ αὐτὲς σὲ δύο ἐναρμόνιους χοροὺς... Καὶ ὅταν ἡ τελετὴ καὶ οἱ καθιερωμένες τιμὲς ἔφθασαν στὸ τέλος τους, προσκυνήσαμε καὶ ἐμεῖς».

Κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τελοῦνταν ἀσματικὸς ἔσπερινὸς στοὺς ναοὺς τῆς Θεοτόκου τῆς Καταφυγῆς καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Στὴ συνέχεια, λιτανεῖα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας κατευθυνόταν πρὸς τὴν Καταφυγὴ, ἐνῶ ψάλλονταν τὰ ἰδιόμελα τοῦ μάρτυρα. Ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Καταφυγῆς ἄρχιζε νέα, μεγαλόπρεπη πομπή, ἡ ὁποία ἔφθανε στὸν ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ κατέληγε στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Ἡ πομπὴ παρουσίαζε μία κλιμάκωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀπὸ τοὺς κατώτερους στοὺς ἀνώτερους βαθμούς. Προηγούνταν οἱ Τίμιοι Σταυροὶ τῶν κεντρικῶν ναῶν, μετὰ ἀκολουθοῦσε ὁ λαὸς καὶ ἔπειτα οἱ ἄρχοντες. Μετὰ τοὺς ἄρχοντες ἀκολουθοῦσε ὁ Τίμιος Σταυρὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ ψάλτες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στὴ μέση τὸν πρωτοκανονάρχη. Στὴ σειρὰ ἔρχονταν οἱ διάκονοι, τέσσερις διάκονοι κρατοῦσαν τὸ κιβώριο μετὰ τὸν ἱερὸ Μύρο περιτριγυριζόμενοι ἀπὸ ἀναγνώστες καὶ ἕξι κανδηλάπτες, ποὺ κρατοῦσαν ἀναμμένες λαμπάδες. Πίσω ἀπὸ τὸ κιβώριο, ἀκολουθοῦσε ὁ δεῦτερος στὴν τάξη τῶν διακόνων καὶ μετὰ ὁ ἀρχιερεὺς. Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦσαν οἱ δώδεκα ἐπίσκοποι τῆς Θεσσαλονίκης. Τὴ μεγαλειώδη αὐτὴ πομπὴ ἔκλεινε ὁ λαὸς λέγοντας τὸ «Κύριε, ἐλέησον». Μετὰ τὴν εἴσοδο τῆς πομπῆς στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ψαλλόταν ἔσπερινὸς καὶ ἀκολουθοῦσε ἀγρυπνία. Στὸν ναὸ πραγματοποιοῦνταν ἓνα εἶδος ἀπομιμίσεως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἐνῶ στὸν τάφο τοῦ μάρτυρα ψαλλόταν ὁ 118^{ος} ψαλμὸς, μετὰ ἐφύμνια, παρόμοια πρὸς τὰ ἐγκώμια τοῦ ἐπιτάφιου θρήνου. Τὴν ἐπόμενη μέρα τελοῦνταν ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου.

Τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες ὅλοι οἱ ὀμιλητὲς καλοῦσαν τὸν λαὸ στὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἑορτῆς, ποὺ ἦταν τὸ ἑξῆς: «Τὸ γὰρ μιμήσασθαι μάρτυρα, τὸ ζηλώσαι τὴν αὐτοῦ ἀρετὴν, τὸ κατ' ἴχνος αὐτοῦ τῆς φιλοσοφίας δραμεῖν, τοῦτό ἐστίν ἑορτὴν ἐπιτελέσαι, τὸ πανηγυρίσαι κατὰ θεὸν τοῦτο μαρτύρων τιμῆ· τιμὴ γὰρ μάρτυρος, μίμψις μάρτυρος».

Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία

1. *Τιμαρίων ἢ Περὶ τῶν κατὰ αὐτὸν παθημάτων*, ἐκδ. R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione*, testo critic, introduzione, traduzione, commentario e lessico, Napoli 1974 (Ἐπανεκδόση μετὰ διορθώσεις στὸ *La Satira Bizantina dei secoli XI-XV*, Torino 1999, 99-175).
2. Φαίδωνας Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Γ', Ἀθήνα 1949.
3. Ἀντώνιος Παπαδόπουλος, *Οἱ ἑορτὲς τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1963.
4. Ἰωάννης Φουντούλης, *Μεγάλῃ ἑβδομάδα τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1986.
5. Δημήτριος Γκίνης, «Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου», *ΕΕΒΣ* 21 (1951), 145-162.
6. Βασίλειος Λαούρδας, «Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ἀκριβῆς διάταξις τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 39 (1956), 327-342.
7. Βασίλειος Λαούρδας, «Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης ὀμιλία», *Ἀθηνᾶ* 57 (1953), 141-178.
8. Βασίλειος Λαούρδας, «Ἰσιδώρου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὀμιλία εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου», *Ἑλληνικὰ παράρτημα* ἀρ. 5 (1954), 19-65.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ Θεολογίας - Βυζαντινολόγος

ΤΟ ΣΥΝΑΞΑΡΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΙΜΑΝΙΟΥ

Ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὶς στήλες τῶν Ἀκτίνων δὲν παρουσιάζουμε βιβλία. Θὰ ἀναφερθοῦμε ὅμως ἐδῶ στὸ βιβλίο *Τὸ Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ* τοῦ Νικολάου Γαλέτα, γιὰ νὰ παρουσιάσουμε ὄχι τὸ βιβλίο, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ τὸ βιβλίο παρουσιάζει: ἓνα σημαντικό κομμάτι τοῦ Χριστιανικοῦ Ἔργου στὴν Ἑλλάδα.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὶς Ἐκδόσεις «Ἐν Πλῶ», οἱ ὁποῖες μὲ τὴν τρέχουσα ἔκδοση δίνουν τὴν εὐκαιρία σὲ ἓνα εὐρύ-

προφανῆ ἀπότιση φόρου τιμῆς ἀπὸ τὸν κ. Γαλέτα στὸν τόπο καταγωγῆς του, τὸ Μεσολόγγι. Σὲ ἐκείνη τὴν πρώτη ἔκδοση, μάλιστα, τὸ βιβλίο εἶχε βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Χριστιανικῶν Γραμμάτων» μὲ τὸ «Βραβεῖο Κοινωνικῆς Μαρτυρίας καὶ Χρονικοῦ».

Πραγματικά, τὸ *Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ* εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: μιὰ κοινωνικὴ μαρτυρία· μιὰ ἀνεκτίμητη κοινωνικὴ μαρτυρία. Δὲν βρίσκει κανεὶς στὶς σελίδες του ἀπλῶς ἀναμνήσεις τοῦ συγγραφέα, ἀσφαλῶς ἐξαιρετικὰ ἐνδια-

Πραγματικά, τὸ Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: μιὰ κοινωνικὴ μαρτυρία· μιὰ ἀνεκτίμητη κοινωνικὴ μαρτυρία. Δὲν βρίσκει κανεὶς στὶς σελίδες του ἀπλῶς ἀναμνήσεις τοῦ συγγραφέα, ἀσφαλῶς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καὶ δοσμένες μὲ συναρπαστικὸ τρόπο. Βρίσκει κάτι περισσότερο. Βρίσκει κάτι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ εἶναι μέρος τῆς συλλογικῆς μνήμης, ἰδιαίτερα μάλιστα γιὰ τὴν πόλη τοῦ Πειραιᾶ, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Τεχνικὴ Σχολὴ «Ἀπόστολος Παῦλος» εἶναι –καὶ θὰ ἄρμοζε νὰ τιμᾶται ὡς– κομμάτι τῆς ἱστορίας της.

τερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ νὰ γνωρίσει ἓνα βιβλίο στὸ ὁποῖο σίγουρα θὰ βρεῖ κανεὶς πολλὰ ποὺ θὰ τὸν ἄγγιξουν καὶ θὰ τὸν συγκινήσουν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει πολλὰ νὰ μάθει. Στὴν πρώτη του ἔκδοση, τὸ 1999 (μὲ κάποιες ὄχι μόνο ἐπουσιώδεις διαφορές), τὸ βιβλίο εἶχε κυκλοφορήσει μὲ τὸν τίτλο *Μόνος πρὸς μόνον... στὴν Μπαρτανκίγια*, σὲ περιορισμένη ἰδιωτικὴ ἔκδοση τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος συστηνόταν ὡς «Νίκος Κλεισοβίτης», σὲ μιὰ

φέρουσες καὶ δοσμένες μὲ συναρπαστικὸ τρόπο. Βρίσκει κάτι περισσότερο. Βρίσκει κάτι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ εἶναι μέρος τῆς συλλογικῆς μνήμης, ἰδιαίτερα μάλιστα γιὰ τὴν πόλη τοῦ Πειραιᾶ, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Τεχνικὴ Σχολὴ «Ἀπόστολος Παῦλος» εἶναι –καὶ θὰ ἄρμοζε νὰ τιμᾶται ὡς– κομμάτι τῆς ἱστορίας της.

Γιὰ τὸν συγγραφέα, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε ὅτι εἶναι ἄνθρωπος τῆς πράξης, καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἄνθρωπος τοῦ

πνεύματος – αυτά τα δύο, σίγουρα, είναι πραγματικά δύσκολο και σπάνιο να συμπίψουν σε ένα και το αυτό πρόσωπο. Δεν είναι τυχαίο ότι το βιβλίο προλογίζει ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστάσιος, του οποίου ο κ. Γαλέτας υπήρξε από τους πιο στενούς και αφοσιωμένους συνεργάτες στο έμβληματικό έργο του στην Αλβανία – και αυτό, από μόνο του, λέει πολλά.

Όσον αφορά το περιεχόμενο, ο «καμβάς» πάνω στον οποίο ο συγγραφέας «κεντά» όλες τις λεπτομέρειες που ο αναγνώστης θα χαρεί σε αυτό το βιβλίο είναι η ζωή ενός μαθητή της Τεχνικής Σχολής «Απόστολος Παῦλος», του Κωστή, στα όκτώ χρόνια της φοίτησής του στη Σχολή και αργότερα, μετά την αποφοίτησή του, στα ταξίδια που έκανε ως δόκιμος μηχανικός του Έμπορικού Ναυτικού στις θάλασσες του κόσμου, μέχρι τον πρόωρο θάνατό του στο νοσοκομείο της Μπαρνακίγια στην Κολομβία από βαριά φλεγμονή των αμυγδαλών που εξελίχθηκε σε σπινθημία. Τα επτά γράμματα του Κωστή προς τον συγγραφέα και Έφορο της Σχολής από το καράβι ξεχωρίζουν για τη σπάνια ευαισθησία που αποπνέουν.

Στις σελίδες του βιβλίου, παράλληλα με την ιστορία του Κωστή, παρουσιάζεται η ιστορία της Τεχνικής Σχολής «Απόστολος Παῦλος», που ιδρύθηκε με έδρα τον Πειραιά το 1947, λειτούργησε 42 χρόνια και στο απόγειο της ακμής της έφθασε να έχει 1600 μαθητές –μια αληθινή πολιτεία, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας–, μέχρι που μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση οδήγησε στην αναστολή της λειτουργίας της το 1989. Έπρόκειτο για ένα έργο όχι απλώς εκπαιδευτικό, αλλά παράλληλα βαθύτατα πνευματικό, καθώς η Σχολή οργανώθηκε και λειτούργησε στο πλαίσιο του ευρύτερου χριστιανικού έργου υπό την Αδελφότητα Θεολόγων ή «ΖΩΗ», και σκοπός της δεν ήταν απλώς να εφοδιάσει

έναν αριθμό παιδιών με ένα τεχνικό πτυχίο, εξασφαλίζοντας την επαγγελματική τους αποκατάσταση και επιτυχία, αλλά παράλληλα να μεταφέρει την αλήθεια του Χριστού στις ψυχές αυτών των παιδιών. Η προσφορά της Σχολής μπορεί να κριθεί και εκ του αποτελέσματος: Οί απόφοιτοί της δεν στελέχωσαν απλώς την ελληνική βιομηχανία και ναυτιλία με καταρτισμένους τεχνικούς, αλλά και πλούτισαν την ελληνική κοινωνία με εκλεκτούς πολίτες και εξαιρετους οικογενειάρχες.

Ο συγγραφέας μας ξεναγεί σε όλες τις πτυχές της λειτουργίας της Σχολής: από το μηχανουργείο με τους τόρνους, τις πλάνες, τα τρυπάνια, τα ρεκτιφιέ και τις φρέζες, μέχρι τις συγκεντρώσεις γονέων, τα απογευματινά της Κυριακής στις συντροφίες του «Πειραιϊκού Φάρου», του οποίου προύστατο ο και θεολόγος της Σχολής αείμνηστος Άλέξανδρος Βάμβας, και τις έκδηλώσεις για τις μεγάλες θρη-

σκευτικές και έθνικές έορτές, με άποκορύφωμα τή μεγάλη έορτή τής Σχολής στο τέλος κάθε ακαδημαϊκής χρονιάς, άνήμερα τής έορτής τών Άποστόλων Πέτρου και Παύλου, γεγονός αναφορής για όλα τα Μανιάτικα του Πειραιά, που ό άπόηχος του έφθανε μέχρι την παραλιακή λεωφόρο του λιμανιού. Τέλος, ό συγγραφέας μās μεταφέρει μαζί με τούς μαθητές τής Σχολής στις θερινές Κατασκηνώσεις στις πλαγιές του Παρνασσού.

Παράλληλα, παρελαύνουν από τις σελίδες του βιβλίου πρόσωπα που σπ-

ύπευθύνων, μαζί με τόν συγγραφέα, για τή λειτουργία τής Σχολής τα τελευταία χρόνια της), ό Γιώργος Βίτης (ύπεύθυνος τής Γραμματείας τής Σχολής), ό Χρήστος Λύκουρας (καθηγητής του Κωστή στη Σχολή), ό π. Γεώργιος Πικριδάς (πνευματικός-έξομολόγος τών παιδιών) και ό π. Σπυρίδων Καλύβας που τόν διαδέχθηκε, ό γιατρός τής Σχολής, καρδιολόγος Γιώργος Παπαζάχος, ό κυρ-Μιχάλης, έπιστάτης τής Σχολής, και πολλοί άλλοι, κάποιους από τούς όποιους αξιωθήκαμε κι έμεις να γνωρίσουμε.

Στις σελίδες του βιβλίου, παρουσιάζεται ή ιστορία τής Τεχνικής Σχολής «Άπόστολος Παύλος», που ιδρύθηκε με έδρα τόν Πειραιά τόν 1947, λειτούργησε 42 χρόνια και στο άπόγειο τής ακμής της έφθασε να έχει 1600 μαθητές –μια άληθινή πολιτεία, όπως σχολιάζει ό συγγραφέας–, μέχρι που μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όδήγησε στην άναστολή τής λειτουργίας της τόν 1989. Έπρόκειτο για ένα έργο όχι άπλως εκπαιδευτικό, αλλά παράλληλα βαθύτατα πνευματικό, καθώς ή Σχολή όργανώθηκε και λειτούργησε στο πλαίσιο του ευρύτερου χριστιανικού έργου υπό την Άδελφότητα Θεολόγων ή «ΖΩΗ», και σκοπός της δέν ήταν άπλως να έφοδιάσει έναν αριθμό παιδιών με ένα τεχνικό πτυχίο, εξασφαλίζοντας την επαγγελματική τους άποκατάσταση και έπιτυχία, αλλά παράλληλα να μεταφέρει τήν άλήθεια του Χριστού στις ψυχές αυτών τών παιδιών.

μάδεψαν τή λειτουργία τής Σχολής, και μαζί με αυτήν τις ζωές πολλών ανθρώπων, που αξιώθηκαν να τούς γνωρίσουν: ό ισόβιος Έπόπτης τής Σχολής Ιωάννης Κολιτσάρας, έμπνευστής, ιδρυτής και στυλοβάτης της, στόν όποιο άφιερώνεται μία ένότητα στο βιβλίο, ό Καθηγητής Άστρονομίας Δημήτριος Κωτσάκης, εκ τών ιδρυτών της και πρώτος Πρόεδρος της, ό Λευτέρης Σαρρής (ένας εκ τών δύο

Στό Συναξάρι του Μεγάλου Λιμανιού, δύο είναι τα χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουμε:

Τό ένα είναι οι «ήροδοότητες», θα λέγαμε, παρεκβάσεις. Διότι τόν βιβλίο δέν είναι άπλως ή παράλληλη ιστορία μās Σχολής και ένός έκλεκτου μαθητή της, του Κωστή. Ό αναγνώστης είναι βέβαιο ότι θα βρει πολλές σελίδες που θα τόν συναρπάσουν, καθώς ό συγγραφέας μοι-

ράζεται μαζί μας τις γνώσεις, τις εμπειρίες και την ευαισθησία του.

Για παράδειγμα, με αφορμή την αναφορά στις θερινές Κατασκηνώσεις στον Παρνασσό, ο συγγραφέας μας δίνει μια λυρικότατη περιγραφή του Παρνασσού και μια πανέμορφη αφήγηση της ανάβασης στην κορυφή της Λιάκουρας, αλλά και μοιράζεται μαζί μας την κατανυκτική εμπειρία της Θείας Λειτουργίας τὰ μεσάνυκτα, ανάμεσα στα έλατα, ακόμα και λίγο κάτω από την κορυφή της Λιάκουρας. Ο αναγνώστης δὲν δυσκολεύεται νὰ νιώσει πόσο σημάδεψαν αυτές οί εμπειρίες όσους αξιόθηκαν νὰ τις ζήσουν, όπως άλλωστε σημείωνε και στην τέταρτη επιστολή του, από τὴ Βάρνα τῆς Βουλγαρίας, ο Κωστής: «*Πάντα όταν έχω μιὰ δυσκολία ἢ με πιάνει ἡ νοσταλγία, θυμάμαι τὸν Παρνασσό, τὸ βραδυνὸ προσευχητάρι κι εκείνες τὶς νυχτερινὲς λειτουργίες ποὺ κάναμε μέσα στὰ ἔλατα*» (σελ. 293).

Καθιλωτική εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ ἑναστρου νυκτερινοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴν κορυφή τῆς Λιάκουρας. Ἐδῶ ἡ ἀκριβὴς γνώση τῆς ἀστρονομίας συναντᾶ τὴ βαθιὰ γνώση τῆς μυθολογίας. Καὶ δὲν δυσκολεύεται κανεὶς νὰ φαντασθεῖ νὰ διατρέχει αυτές τὶς σελίδες ὁ ἀείμνηστος διδάκτωρ τῆς Ἀστρονομίας καὶ Ἑρευνητὴς τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν Ἐλευθέριος Σαρρῆς, ἐκ τῶν ὑπευθύνων τῆς Σχολῆς καὶ μέχρι τὴν ἐκδημία του πρὸ ὀλίγων ἐτῶν Πρόεδρος τοῦ Σωματείου Ἑλληνοχριστιανικῆς Παιδείας «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος».

Κι ὅταν, μετὰ ἀπὸ μιὰ καταστροφικὴ πυρκαγιὰ ποὺ κατέκαυσε τὸ δάσος τοῦ Παρνασσοῦ, ἡ Κατασκίνωση μεταφέρθηκε γιὰ ἕνα χρόνο στὰ παράλια τῆς Πρέβεζας, ὅπου ὁ Πνευματικὸς Φάρος Ἰωαννίνων διατηροῦσε μικρὸ ἰδιόκτητο κατασκηνωτικὸ χῶρο (σελ. 125 κ.έ.), ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύεται δεινὸς ἱστοριοδίφης καὶ γίνεται μαζί μας περιηγητὴς

στὴν ἀρχαία Νικόπολη, μεταφέροντάς μας ὅσα ἄκουσε καὶ ἔμαθε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο θεολόγο Συμεὼν Κατσίμπρα (σελ. 135 κ.έ.). Τὸ ἴδιο καλοκαίρι, μιὰ ἐκδρομὴ στὸ Ζάλογγο τὴ βλέπει σὰν προσκύνημα, με τὴ ματιὰ τῆς σουλιώτικης καταγωγῆς του (σελ. 140 κ.έ.).

Ἀπὸ τὶς πιὸ ὠραῖες σελίδες τοῦ βιβλίου εἶναι αὐτὲς στὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας ἀφηγείται ἕνα ἐκπαιδευτικὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία με τοὺς τελειόφοιτους τῆς Σχολῆς (σελ. 226 κ.έ.), στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ἐπικεπτόμαστε νοπτὰ τὸ ἑλληνικὸ κοιμητήριο στὸ Ρίμινι (σελ. 228 κ.έ.), καὶ κυρίως φθάνουμε προσκυνητὲς στὴ Ρώμη (σελ. 230 κ.έ.), ὅπου ὁ συγγραφέας μας ξεναγεῖ στὴν ἱστορία καὶ τὰ πρωτοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς, ἀλλὰ καὶ στὰ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς, ποὺ προσελκύουν μέχρι σήμερα πλήθη τουριστῶν. Οἱ σελίδες αὐτὲς εἶναι τόσο ὠραῖες, ὥστε, εἰλικρινά, δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε σελίδες πιὸ κατάλληλες ἀπὸ αὐτὲς, ἂν μᾶς ζητοῦσαν νὰ συστήσουμε τί θὰ μπορούσε νὰ διαβάσει κάποιος ποὺ θὰ ἐνδιαφερόταν νὰ πάει στὴ Ρώμη γιὰ ἕνα χριστιανικὸ προσκύνημα. Βεβαίως, πρόκειται γιὰ μιὰ παρέκβαση σὲ σχέση με τὴ βασικὴ ἀφήγηση. Ναί. Καὶ εἶναι ἕνα παράδειγμα τοῦ γιατί παρεκβάσεις εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γοητευτικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Γαλέτα.

Τὸ δεύτερο χαρακτηριστικὸ ποὺ θὰ ξεχωρίζαμε στὸ *Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ*, αὐτὸ ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐντυπώνεται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη, εἶναι ἡ βαθιὰ καὶ ἀνυπόκριτη ἀγάπη με τὴν ὁποῖα ἀγκαλιάζονται ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ παρελαύνουν ἀπὸ τὶς σελίδες του. Μιλᾶμε γιὰ κάτι ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ βλέπουμε νὰ κυριαρχεῖ γύρω μας σήμερα! Πραγματικά, ἀρκεῖ νὰ ρίξει κανεὶς μιὰ ματιὰ στὰ κοινωνικὰ δίκτυα ἢ στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο σχολιάζεται ἡ ἐπικαιρότητα, γιὰ νὰ δεῖ πόσο καταθλιπτικὰ κυριαρχοῦν εἴτε ἡ ἀπόλυτη ἐλα-

φρόντια, είτε τὰ δηλητηριώδη, καυστικά σχόλια, ἢ ἀπαξίωση, ἢ εἰρωνεία καὶ ὁ μηδενισμός. Ἐδῶ ἔχουμε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό: στὴ θέση τῆς ἐλαφρότητας, τὴν οὐσία· καὶ στὴ θέση ὅλης αὐτῆς τῆς τοξικότητας, τὴ βαθιὰ, ἀνυπόκριτη ἀγάπη.

Πραγματικά, στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου θὰ βρεῖ κανεὶς, ἐγκιβωτισμένες μέσα στὴ βασικὴ ἱστορία, τὶς ἱστορίες πολλῶν προσώπων, ὄχι μόνο συνεργατῶν τῆς Σχολῆς, ἀλλὰ κυρίως μαθητῶν: ὁ Θόδωρος, ὁ Βλάσης, ὁ Ἀντώνης, ὁ Στέφανος, ὁ Γιάννης, ὁ Γιώργος, ὁ Σπύρος, ὁ Ἄγγελος καὶ ὁ Δημήτρης, ὁ Θανάσης, καὶ ἄλλοι, ὁ κα-

στοῦ ποῦ βλέπει στὸν συνάνθρωπό του τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Τὴν ἀγάπη, ἀκόμα, ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὸ ποῦ τόνιζε σὲ κάθε εὐκαιρία καὶ μὲ κάθε ἔμφραση ὁ ἐμπνευστής, ἰδρυτὴς καὶ στυλοβάτης τῆς Σχολῆς Ἰωάννης Κολιτσάρας: ὅτι σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι νὰ ἀνασύρει, νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ καλλιεργήσει στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ τὸν ἄγγελο ποῦ κρύβει μέσα της.

Οἱ ἀκούραστες προσπάθειες τῶν ἀνθρώπων τῆς Σχολῆς, ποῦ παλεύουν νὰ σταθοῦν στὸ πλευρὸ πονεμένων, βαθιὰ τραυματισμένων παιδιῶν, φέρνουν στὴ σκέψη τοὺς στίχους τοῦ Βερίτη, ποῦ μνη-

---

Χαρακτηριστικὸ ποῦ θὰ ξεχωρίζαμε στὸ Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ, αὐτὸ ποῦ κατ' ἐξοχὴν ἐντυπώνεται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη, εἶναι ἡ βαθιὰ καὶ ἀνυπόκριτη ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία ἀγκαλιάζονται ὅλα τὰ πρόσωπα ποῦ παρελαύνουν ἀπὸ τὶς σελίδες του. Μιλᾶμε γιὰ κάτι ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ βλέπουμε νὰ κυριαρχεῖ γύρω μας σήμερα! Πραγματικά, ἀρκεῖ νὰ ρίξει κανεὶς μιὰ ματιὰ στὰ κοινωνικὰ δίκτυα ἢ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σχολιάζεται ἡ ἐπικαιρότητα, γιὰ νὰ δεῖ πόσο καταθλιπτικὰ κυριαρχοῦν εἴτε ἡ ἀπόλυτη ἐλαφρότητα, εἴτε τὰ δηλητηριώδη, καυστικά σχόλια, ἢ ἀπαξίωση, ἢ εἰρωνεία καὶ ὁ μηδενισμός. Ἐδῶ ἔχουμε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό: στὴ θέση τῆς ἐλαφρότητας, τὴν οὐσία· καὶ στὴ θέση ὅλης αὐτῆς τῆς τοξικότητας, τὴ βαθιὰ, ἀνυπόκριτη ἀγάπη.

θένας μὲ τὴ δική του πονεμένη ἱστορία, ποῦ συγκλονίζει τὸν ἀναγνώστη – καὶ ὁ Κωστής εἶχε τὴ δική του πονεμένη ἱστορία, μεγαλώνοντας μὲ τὸ παράπονο τῆς ἐγκατάλειψης ἀπὸ τὸν πατέρα του. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, πρόκειται γιὰ παιδιὰ ἀπὸ αὐτὰ ποῦ συχνὰ ἡ κοινωνία ἐξωθεῖ στὸ περιθώριο, μὲ περισσὴ εὐκολία καὶ ἀπίστευτη σκληρότητα. Καὶ ὅμως, ὅλα αὐτὰ τὰ παιδιὰ ἀγκαλιάζονται ἐδῶ μὲ μιὰ βαθιὰ ἀγάπη. Τὴν ἀγάπη τοῦ πι-

μονεύονται καὶ στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου:

*«Μὲς στὴν ψυχὴ ποῦ σου ἄλαχε
τὴν ἀρετὴ νὰ σπέρνεις
μὴν ἀποκάμεις δουλεντὴ
τὴ θεία σπορὰ νὰ φέρνεις».*

Αὐτὴ ἡ ἀκούραστη, ἀδιαπραγμάτευτη ἀγάπη εἶναι ὅ,τι κατ' ἐξοχὴν ἀφήνει τὸ θετικὸ ἀποτύπωμά της στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη.

Τὸ Συναξάρι τοῦ Μεγάλου Λιμανιοῦ, παρὰ τὰ θετικὰ συναισθήματα μὲ τὰ

όποια γεμίζει τὸν ἀναγνώστη, ὅταν χάνεται στὶς σελίδες του, μοιραῖα τὸν ἀφήνει μὲ ἓνα πικρὸ συναίσθημα στὸ τέλος. Διότι ὁ ἀναγνώστη ξέρει ἐκ προοιμίου ὅτι ἡ Τεχνικὴ Σχολή «Ἀπόστολος Παῦλος» δὲν ὑπάρχει πιά. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν κρύβει τὰ συναισθήματα ποὺ τὸν κατακλύζουν:

«Μιά ἱερὴ ἀγανάκτηση γεμίζει τὴν ψυχὴ μου, γι' αὐτοὺς ποὺ μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισή τους διέλυσαν αὐτὲς τὶς σχολὲς καὶ γέμισαν μὲ νεολαία τὰ μπάρ, τὶς καφετέριες καὶ τὶς ντισκοτέκ. Αὐτὲς οἱ σχολὲς δὲν ἔδιναν ἐλεμμοσύνη στὰ παιδιά, οὔτε τὸ ἀντίτιμο μιᾶς δόσης. Τοὺς ἐφοδίαζαν μ' ἓνα ὄπλο, γιὰ νὰ παλαίψουν στὴ ζωὴ μόνοι τους. Γέμιζαν τὴν ψυχὴ τους μὲ ἀξιοπρέπεια καὶ αὐτοπεποίθηση.

[...]

Σήμερα, ποὺ οἱ πόρτες τῶν σχολῶν αὐτῶν ἔκλεισαν, ἀνοιξαν οἱ πόρτες τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ, τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀδιεξόδου, τοῦ ἀνεπαγγελματισμοῦ, τῆς ἀδιαφορίας ἢ τῆς ἀπελπισίας γιὰ τὸ μέλλον, ποὺ ἴσως οἱ προθάλαμοι γιὰ τὰ στέκια τῶν ναρκωτικῶν καὶ τοῦ θανάτου» (σελ. 32).

Καὶ ὑπάρχει καὶ ἓνας ἄλλος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ νιώσει στὸ τέλος ἓνα πικρὸ συναίσθημα: διότι τὸ χριστιανικὸ ἔργο, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ὀργανώθηκε καὶ λειτούργησε ἡ Τεχνικὴ Σχολή «Ἀπόστολος Παῦλος», δὲν ἔχει σήμερα τὴ διάδοσι καὶ τὴν ἀπτήρησι ποὺ εἶχε κάποτε. Ἀπὸ κάποιους, ποὺ θὰ ἐνιωθάν ὑποχρέωσή τους νὰ τὸ τιμήσουν, ἔχει σχεδὸν λησμονηθεῖ, ἐνῶ ὑπάρχουν πάντα καὶ αὐτοὶ ποὺ εἶναι πρόθυμοι νὰ τὸ διαβάσουν καὶ νὰ τὸ ἀπαξιώσουν. Ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας Ἀναστάσιος, στὸν πρόλόγὸ του στὸ βιβλίο, κάνει λόγο γιὰ «σελίδες εὐστοχῆς ἐκκλησιαστικῆς διακονίας τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, τὶς ὁποῖες τὸ ποτάμι τοῦ χρόνου ἀπειλεῖ

νὰ παρασύρει στὴ λήθη» (σελ. 8). Καὶ ὁ συγγραφέας γράφει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τὶς σκέψεις ποὺ νομίζω ὅλοι κάνουμε:

«Σήμερα, ποὺ γιὰ λόγους παγκόσμιες κρίσης ἀξιών καὶ γιὰ ἄλλους συγκεκριμένους ποὺ θ' ἄξιζε ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ μελετηθοῦν, ἡ ἐπίδρασι αὐτῆς τῆς προσπάθειας στὶς νέες γενιὲς δὲν εἶναι κυρίαρχη, ἀλλὰ ὑποτονικὴ, καὶ τὰ κατηχητικὰ λοιδοροῦνται προκαλώντας θυμηδία καὶ ἰλαρότητα, χαρακτηριζόμενα ὡς γραφικότητα, ἢ ἑλληνικὴ κοινωνία θερίζει τὶς θύελλες τῶν ἀνέμων ποὺ ἔσπειρε καὶ τοὺς καρποὺς αὐτῆς τῆς ἔλλειψης: τὴ βία, τὴν ἐγκληματικότητα, τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ σὲ κάθε ἀξία τῆς ζωῆς, τὸ χάος» (σελ. 445).

Θὰ ἦταν ἴσως καλὸ νὰ κλείσουμε αὐτὸ τὸ σημείωμα μὲ κάτι ποὺ γράφει ὁ συγγραφέας. Κάτι ποὺ στὸ βιβλίο γράφεται σὲ ἓνα στενωτέρω πλαίσιο – μὲ ἀναφορὰ στὸν κόπο ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ Κατασκίνωσι στὸν Παρνασσό, ὅπου δέκα μέρες κατασκίνωσις σήμαιναν μῆνες δουλειᾶς καὶ φροντίδας κάποιων ἀνθρώπων – ὅμως τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ λεχθεῖ καὶ γενικότερα, γιὰ τὸν κόπο τῶν ἀνθρώπων ποὺ στελέχωσαν τὴν Τεχνικὴ Σχολή «Ἀπόστολος Παῦλος» στὰ χρόνια τῆς λειτουργίας της:

«Ἄραγε, ἄξιζε ὅλος τοῦτος ὁ κόπος; Ἐξαρτᾶται πῶς μετράει κανεὶς τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τί βαραίνει γιὰ τὴν ἀπάντησι. Πάντως, τοῦτες οἱ σελίδες γράφτηκαν γιὰ νὰ ποῦν πῶς ἄξιζε!» (σελ. 81)

Πάντως, θὰ προσθέταμε, οἱ σελίδες αὐτὲς εἶναι τέτοιες, ποὺ ὅποιος τὶς διαβάσει δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ νιώσει ὅτι ἄξιζε!

Ἐκ τῆς Συντάξεως

BIBLIA GIA TH GENOKTONIA TON ELLHNON

Πρὸ 25 ἐτῶν ἓνα βιβλίον τὸ ὁποῖο ἐγράφη στὶς Η.Π.Α. ἐτάραξε τὶς συνειδήσεις τῶν ἀναγνωστῶν του μὲ τὸ περιεχόμενό του: περι-έγραφε τὴν ἀναγκαστικὴ ἐκδίωξι ἀπὸ ἓνα μικρὸ χωριὸ τοῦ Πόντου κατὰ τὸ 1919 μίας οἰκογενείας Ἑλλήνων καὶ μετὰ ἀπὸ ἐξαντλητικὰ πορτεῖες, θανάτους καὶ χωρισμούς, νὰ καταλήγη ἡ ἡρῶις τοῦ ἀφηγήματος ὡς παιδί 14 ἐτῶν σὲ πόλι τῆς Συρίας, ὅπου ἐκεῖ ἐνυμφεύθη ἓνα ἐξ

περιπετειώδη ζωὴ αὐτῆς τῆς βασανισμένης ἀπὸ τὸν διωγμὸ καὶ τὶς κακουχίες γυναικάς ἀπὸ τὸν Πόντο, στὴ Συρία καὶ κατόπιν τὴν ζωὴ της στὴν Ἀμερικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Στὴ μέση περι-ρίπου τοῦ βιβλίου ἡ κόρη τῆς ἀφηγητριάς καὶ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου Thea Halo παραθέτει κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ δρᾶσι τοῦ κράτους τῆς Τουρκίας ἐπὶ δεκαετί-ες στὰ Πανεπιστήμια καὶ στὰ Κέντρα Ἐρευνῶν στὶς Η.Π.Α. μὲ τὴ χρηματοδό-τησι «μελετῶν» οἱ ὁποῖες «ἀποδεικνύ-

Τὸ νεώτερο τουρκικὸ κράτος ἐβασίσθη στὴν ἐθνοκάθα-σι μὲ τὴν ἐξόντωσι καὶ τὸν ἐκτοπισμὸ ὄλων τῶν ὑπο-λοιπῶν φυλῶν καὶ ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα δὲν ἠσπάζοντο τὴν μουσουλμανικὴ θρησκεία. Ἔτσι, ὅλα τὰ χριστιανικὰ ἔθνη, οἱ Ἀντιχαλκιδόνιοι Ἀσσύριοι καὶ Ἀρμένιοι, καθὼς καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες Ρωμιοὶ τῶν διαφόρων περι-οχῶν τῆς Τουρκίας (Πόντιοι, Καππαδόκες, Μικρασιάτες, Κωνσταντινοπολίτες), ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ὠμι-λοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐθεωρήθησαν ἀποβλητέοι ἀπὸ τὴ νέα τουρκικὴ πολιτεία καὶ ἐξεδιώχθησαν μὲ ποικί-λους τρόπους σταδιακῶς.

Ἀμερικῆς Ἀσσύριο καὶ μετεκόμισε μαζί του στὴν Ἀμερικὴ. Ἐκεῖ ἐγέννησε δέκα παιδιά καὶ ἀπέκτησε πολλὰ ἐγγόνια ἐξ αὐτῶν. Γύρω στὰ 1990 ἐπέστρεψε μὲ μία της κόρη στὴν Τουρκία, γιὰ νὰ ἀνεύρη τὸ χωριὸ τῶν παιδικῶν της χρόνων, τὸ Ἄπντόν (Ἅγιος Ἀντώνιος).

Τὸ βιβλίον *Ὅστε τὸ ὄνομά μου* (ἑλλη-νικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Γκο-βόστη) ἀρχίζει μὲ αὐτὴν τὴν ἐπίσκεψι-προσκύνημα στὶς μνήμες τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Κατόπιν διηγεῖται ὁλόκληρο τὴν

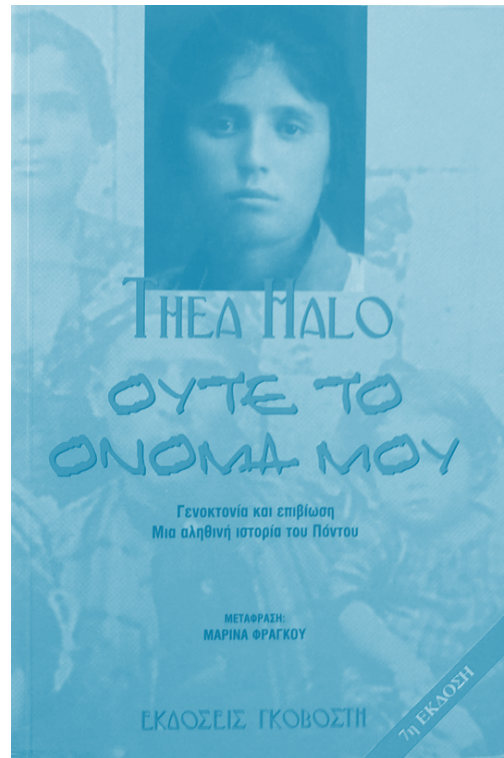
οὖν» ὅτι δὲν συνετελέσθη ἐνθοκάθαρισι καὶ γενοκτονία ἀπὸ τὸ τουρκικὸ Κράτος κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος μὲ τὴν ἐξόντωσι καὶ τὸν ἐκτο-πισμὸ ἑκατομμυρίων Ἀρμενίων, Ἀσυρρί-ων, Ἑλλήνων Ποντίων καὶ Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σημειώνει σχετικῶς:

«Ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀναρίθμητα σκάνδαλα ποὺ ἀφοροῦν στὴν πολιτικὴ τῆς τουρκικῆς κυβέρνησις νὰ χρηματο-δοτεῖ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια, ὅπως τὰ πανεπιστήμια Πρίνστον καὶ Πόρτλαντ,

για να εξασφαλιστεί η διδασκαλία της ιστορίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να ευννοείται η Τουρκία. Μια ιστορία που παραλείπει να αναφερθεί στις γενοκτονίες των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Ασσύριων. Έχοντας πολλές έδρες τουρκικών σπουδών στα αμερικανικά πανεπιστήμια, η αναθεωρημένη αυτή έκδοχή των γεγονότων από την πλευρά της Τουρκίας είναι πιθανό να επηρεάσει μεγάλο τμήμα των φοιτητών της Αμερικής»¹.

Με βάσι τα κίβδηλα αυτά κείμενα ο μέσος Άμερικανός δεν γνωρίζει για τις πορείες θανάτου, τα φρικτά βασανιστήρια και τις ατιμώσεις γυναικών και κοριτσιών, τόσων χιλιάδων ανθρώπων, απλώς και μόνο επειδή δεν ήταν μουσουλμάνοι. Οί Νεότουρκοί και ο Κεμάλ Μουσταφά, ο έπονομασθείς Άττατούρκ, έσχεδιάσαν ένα κράτος καθαρό από άλλες φυλές και έθνη και με μοναδική θρησκεία την ισλαμική.

Το βιβλίο αυτό άπετέλεσε μία άπαραμιλλη γραπτή μαρτυρία του διωγμού τόν όποιο ύπέστη ο ποντιακός Έλληνισμός με την άνοδο στην έξουσία τών Νεοτούρκων και τή μετασκευή της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας σε σύγχρονο τουρκικό κράτος. Βεβαίως δέν περιέχει όλες τις λεπτομέρειες αυτού του συστηματικού διωγμού, τήν όργάνωσί του, τήν ύλοποίησί του, τήν αντίστασι τών Έλλήνων Ποντίων με ένοπλο άγωνα και τήν έγκατάλειψι έν τέλει τών πατρογονικών οικιών και περιοχών. Έστιάζει τήν προσοχή του στον μικρόκοσμο μίας παιδούλας ένός μικρού χωριού, με τὰ αισθήματα και τις μνήμες τις όποιες διεφύλαξε τόσα χρόνια μετά. Η συγγραφεύς διαθέτει ένα θαυμάσιο λογοτεχνικό τάλαντο και ήδυνήθη με αυτό να περιγράψη μνήμες, συναισθήματα και βιώματα της μητέρας της με έξαιρετικό τρόπο. Είναι πράγματι συναρπαστική ή

ανάγνωσις αυτού του βιβλίου και έξόχως συγκινητική με τή μεταφορά έλαχίστων από τὰ δεινά τὰ όποια ύπέστησαν οί όμοεθνείς μας Πόντιοι, άλλα και άλλοι χριστιανικοί λαοί εκείνα τὰ χρόνια από τούς Τούρκους.

Σημειώνει ή μεταφράστρια του βιβλίου για τήν άπίχησι που είχε αυτό: «Περιοδούσαμε σε πολλές πόλεις της Ελλάδας και παντού μās ύποδέχτηκαν με μεγάλη συγκίνηση και άγάπη. Στο πρώτο εκείνο ταξίδι, είχαμε μαζί μας τή Θυμία, 92 έτών, κοτσονάτη και πάντα ευδιάθετη. Τό άποκορύφωμα σε όλες τις έκδηλώσεις ήταν ή άπαγγελία του “Πάτερ ήμών” από τή Sano Halo. Ήταν τὰ μόνα έλληνικά που θυμόταν από τήν παιδική της ήλικία»².

1 Thea Halo, *Ούτε τὸ ὄνομά μου* (Αθήνα: Γκοβόστης, 2001), σ. 206.

2 Επίμετρο Μαρίας Φράγκου, παρά: Thea Halo, *Γενοκτονία. Ὁ θεμέλιος λίθος της σύγχρονης Τουρκίας* (Αθήνα: Γκοβόστης, 2025), σ. 405.

«Τὸ 2009, στὴν ἡλικία τῶν 100 ἐτῶν, ἡ *Θυμία* καὶ ἡ κόρη της ἔλαβαν τιμητικὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα» (σ. 405). «Κατὰ κάποιον τρόπο, λοιπόν, ἡ ἔκδοσι τοῦ βιβλίου *Οὔτε τὸ ὄνομά μου καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀπόφασι τοῦ 2007 ἄνοιξαν ἐπιτέλους τὴν πόρτα γιὰ περαιτέρω νίκες: ἡ Σουηδία (2010), ἡ Ὁλλανδία (2015), ἡ Αὐστρία (2015), ἡ Ἀρμενία (2015), ἡ Νέα Νότια Οὐαλία (2015), οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖς Ἀμερικῆς (2019) καὶ τελικὰ ἡ Αὐστραλία (2021), ἔχουν ὅλες ψηφίσει ἱστορικὲς ἀποφάσεις ποὺ ἀναγνωρίζουν τὴν ἐξόντωσι τῶν τριῶν γηγενῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: Ἑλλήνων, Ἀσσυρίων, καὶ Ἀρμενίων» (σ. 406).*

Μετὰ ἀπὸ 25 ἔτη, κατὰ τὸ τρέχον ἔτος, ἡ ἴδια συγγραφεὺς ἐκδίδει ἕνα δεῦτερο βιβλίον, καθαρῶς ἱστορικόν, διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πρῶτον τῆς μυθιστορίας. Ἐπιγράφεται *Γενοκτονία, ὁ θεμέλιος λίθος τῆς σύγχρονης Τουρκίας* (ἑλληνικὴ μετάφρασις ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως Γκοβόστν). Στὸ βιβλίον αὐτὸ μὲ σειρὰ ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ τεκμηριῶν φανερώνει ὅτι τὸ νεώτερον τουρκικὸ κράτος ἐβασίσθη στὴν ἐθνοκάθαρσι μὲ τὴν ἐξόντωσι καὶ τὸν ἐκτοπισμὸ ὄλων τῶν ὑπολοίπων φυλῶν καὶ ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα δὲν ἠσπάζοντο τὴν μουσουλμανικὴ θρησκεία. Ἔτσι, ὅλα τὰ χριστιανικὰ ἔθνη, οἱ Ἀντιχάλκηδόνιοι Ἀσσύριοι καὶ Ἀρμένιοι, καθὼς καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες Ρωμοὶ τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Τουρκίας (Πόντιοι, Καππαδόκες, Μικρασιάτες, Κωνσταντινοπολίτες), ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ὠμιλοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐθεωρήθησαν ἀποβλητέοι ἀπὸ τὴ νέα τουρκικὴ πολιτεία καὶ ἐξεδιώχθησαν μὲ ποικίλους τρόπους σταδιακῶς.

Πέραν τῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως, ἡ συγγραφεὺς ἐπιμένει καὶ στὶς προσπάθειες τοῦ τουρκικοῦ κράτους νὰ ἀποσεισῆ ἀπὸ πάνω του τὸ στίγμα τῆς γενοκτονίας καὶ τῆς ἐθνοκαθάρσεως.

Παραθέτομε κατωτέρω ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα μὲ τῆς βασικῆς θέσεως τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν ὀργανωμένη καὶ σχεδιασμένη γενοκτονία τῶν χριστιανικῶν ἐθνοτήτων τῆς Τουρκίας, μὲ τὴν ἐμπλοκὴ ἢ τὴν ἀνοχὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἑβραϊκοῦ-Σιωνιστικοῦ Κινήματος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μὲ ὑπογραμμίσεις δικῆς μας.

«*Ἐπιδιώξή μου, ἐπίσης, εἶναι νὰ καταδείξω ὅτι τὰ ἐμπορικὰ ἢ/καὶ τὰ στρατηγικὰ συμφέροντα τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως ἐμπόδισαν τὴν παρέμβασή τους τὴν περιόδο τῶν γενοκτονιῶν, γεγονός ποὺ θὰ μπορούσε εὐκόλως νὰ ἐκληφθεῖ ἀπὸ τοὺς θῦτες ὡς συναίνεσι γιὰ τὴν ἐξόντωσι τῶν γηγενῶν χριστιανῶν*» (σ. 29).

«*Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀρχαίους λαοὺς ποὺ κατοίκησαν τὴν Ἀνατολία, οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι διαβίωσαν ἐκεῖ γιὰ περισσότερον ἀπὸ τέσσερις χιλιετίες, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 2400 π.Χ. ἕως τῆς ἀρχῆς τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Τότε, οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι μέσα σὲ μόλις δέκα χρόνια ὀδήγησαν τῆς μοναδικῆς αὐτῆς ἱστορικῆς χριστιανικῆς κοινότητος στὴν καταστροφή*» (σ. 32).

Ἡ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς γενοκτονίας ἐκορυφώθη τὸν 20^ο αἰῶνα μὲ τὴν τελικὴ λύσι, ἀλλὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῶν αἰῶνων τῆς κατακτίσεως τῶν Ὀθωμανῶν μὲ μικρότερη ἔντασι καὶ μὲ παρόμοιες μεθόδους. Εἰδικώτερα ἀναφέρει τὸν βίαιον ἐξισλαμισμὸ, τῆς ἀπαγωγῆς τῶν παιδιῶν, τὸ παιδομάζωμα καὶ τὴ δημιουργία τῶν Γεντισάρων.

«*Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, τὸ 1299, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ὁσμάν Α', σηματοδότησε τὴν ἀπαρχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ μαζικῆς ἀπαγωγῆς τῶν μικρῆς ἡλικίας ἀρρένων τέκνων καὶ οἱ σφαγῆς ἦταν κοινῆς πρακτικῆς τῶν Ὀθωμανῶν, προκειμένου νὰ ἀναγκάσουν τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς νὰ ἀσπαστοῦν τὸ Ἰσλάμ*» (σ. 41).

«Η ύποδεέστερη θέση τῶν χριστιανῶν γινόταν αἰσθητὴ ποικιλοτρόπως. Γιὰ παράδειγμα, οἱ χριστιανοὶ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ πληρώνουν ἀσύγκριτα περισσότερους φόρους, οἱ ὁποῖοι μερικὲς φορὲς ἦταν τόσο ὑψηλοί, πὺν τοὺς ὀδηγοῦσαν σὲ οἰκονομικὴ καταστροφὴ. Ἐπίσης, ἦταν ἕνας ἀκόμη τρόπος, γιὰ νὰ ἀναγκάσουν τοὺς χριστιανοὺς εἴτε νὰ ἀλλαξοπιστήσουν καὶ νὰ ἀσπαστοῦν τὸ Ἰσλάμ, εἴτε, σὲ κάποιες περιπτώσεις, νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς οἰκίαις καὶ τὴ γῆ τους. Τὸ παιδομάζωμα ἢ *devshirme*, γνωστὸ καὶ ὡς φόρος αἵματος, ὑπῆρξε ὁ πιὸ σκληρὸς φόρος ἀπὸ ὄλους» (σ. 47).

τσαροὶ ὑπηρετοῦσαν τὴν αὐτοκρατορία τόσο ὡς στρατιωτικοί, ὅσο καὶ ὡς διοικητικοί, ἐνῶ συχνὰ χρησιμοποιοῦνταν, χωρὶς τὴ θέλησὴ τους, ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ τους. Σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικὸ *Stanford Shaw*, οἱ Ἑβραῖοι δὲν κινδύνευαν ἀπὸ τὸν φόρο αἵματος, ἐνῶ ἕως τὸν 17^ο αἰῶνα, οὔτε οἱ Τούρκοι, οὔτε καὶ οἱ Ἀρμένιοι ὑπόκειντο στὸν φόρο αὐτόν. Παρόλο πὺν τὰ ἐλληνόπουλα ἦταν ὁ πρῶτος στόχος τοῦ παιδομαζώματος, ἀργότερα συμπεριλήφθηκαν καὶ νεαρῆς ἡλικίας ἄρρενες ἀπὸ ἄλλα χριστιανικὰ ἔθνη, ὅπως ἦταν οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων» (σσ. 47-48).

Ἡ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς γενοκτονίας ἐκορυφώθη τὸν 20^ο αἰῶνα μὲ τὴν τελικὴ λύσι, ἀλλὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῶν αἰῶνων τῆς κατακτίσεως τῶν Ὄθωμανῶν μὲ μικρότερη ἔντασι καὶ μὲ παρόμοιες μεθόδους. Εἰδικώτερα ἀναφέρει τὸν βίαιον ἐξισλαμισμό, τὶς ἀπαγωγὲς τῶν παιδιῶν, τὸ παιδομάζωμα καὶ τὴ δημιουργία τῶν Γενιτσάρων.

«Τὸ παιδομάζωμα ἔδινε στὸν σουλτάνο τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέξει τὰ πιὸ ἔξυπνα, τὰ πιὸ εὐρωστα καὶ τὰ πιὸ ὁμορφα νεαρὰ ἀγόρια τῶν χριστιανῶν. Αὐτοὶ οἱ πρῶτοι *Yeniçeri* –νέοι στρατιῶτες– ἢ Γενίτσαροὶ ἀρπάζονταν ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς οἰκογένειές τους ἤδη ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν ὀκτῶ ἐτῶν. Στὴ συνέχεια, ὑποβάλλονταν σὲ πλύση ἐγκεφάλου, προσπλυτίζονταν στὸ Ἰσλάμ καὶ ἀπομακρύνονταν διὰ παντὸς ἀπὸ τὶς ἐθνικο-θρησκευτικὲς κοινότητες τους. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπέχουν ἀπὸ σεξουαλικὲς σχέσεις, ὅταν ἐνηλιώκονταν, καὶ νὰ διαβιώνουν σὲ στρατῶνες, δηλώνοντας πλήρη ὑποταγὴ στὸν σουλτάνο, τὸν ὁποῖο ὑπηρετοῦσαν ἀδιάλειπτα. Ἐκπαιδευμένοι ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι, φρουροὶ τοῦ παλατιοῦ καὶ ἐπίλεκτοι Τούρκοι στρατιῶτες, οἱ Γενί-

«Ὅταν στρατολογοῦσαν ἕνα χριστιανόπουλο μὲσῶ τοῦ συστήματος *devshirme*, ἀρχικὰ φρόντιζαν νὰ σταλεῖ σὲ κάποια ἐπιλεγμένη οἰκογένεια Τούρκων στὴν ἐπαρχία, προκειμένου νὰ μάθει τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, νὰ μνηθεῖ στοὺς κανόνες τοῦ Ἰσλάμ καὶ νὰ ἐξοικειωθεῖ μὲ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἥθιμα τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας. Μὲ τὴ συμπλήρωση αὐτῆς τῆς πρώτης περιόδου, τὰ *acemi* –νεοσύλλεκτα– ἀγόρια συγκεντρώνονταν γιὰ ἐκπαίδευση στὴ Σχολὴ *acemi oğlan* τῆς *Enderun* [Διοίκηση Ἐσωτερικῶν Ὑποθέσεων], μὲ ἔδρα τὴν πρωτεύουσα. Στὴ Σχολὴ γινόταν ἕνα εἶδος διαλογῆς τῶν νεαρῶν ἐκπαιδευομένων ἀνάλογα μὲ τὰ ταλέντα τους, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκτήσουν δεξιότητες ὡς μηχανικοί, τεχνῖτες, τυφεκιοφόροι, κληρικοί, τοξοβόλοι, εἰδικοί πυροβολικοῦ

κ.λπ. Οί Γενίτσαροι εκπαιδεύονταν σε αυτές τις σχολές υπό συνθήκες απόλυτης πειθαρχίας και σκληρής εργασίας, σχεδόν μοναστηριακές, όπου υπήρχε η απαίτηση να παραμείνουν άγνοι, χωρίς να συνάπτουν σεξουαλικές σχέσεις ή να νυμφευθούν. Επίσης, ήταν υποχρεωμένοι να άσπαστούν το Ίσλάμ. Ούτως ή άλλως, στους χριστιανούς δεν έπιτρεπόταν να φέρουν όπλισμό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τουλάχιστον έως τον 19^ο αιώνα. Σε αντίθεση με άλλους μουσουλμάνους, απαγορευόταν ρητώς στους γενίτσαρους να έχουν γένια, παρά μόνο μουστάκι» (σ. 48).

«Δεδομένου ότι οί Γενίτσαροι αναγκάζονταν να παραμείνουν άγαμοι και να μην τεκνοποιούν, ο ισχυρισμός ότι οί Έλληνες, και αργότερα οί Σλάβοι, υπέστησαν ένα είδος γενετικής γενοκτονίας με αυτή την πρακτική, δεν είναι υπερβολικός» (σ. 48).

Μέθοδοι οί οποίες ώδήγησαν σε έξο-ντωσι μεγάλων έλληνικών πληθυσμών εφαρμόστηκαν και κατά την διάρκεια της έλληνικής Έπανάστασης του 1821.

«Άτακτα όθωμανικά στρατεύματα στάλθηκαν στο νησί και άρχισαν οί σφαγές, οί βιασμοί και οί λεπλασίες. Κατά τη διάρκεια αυτών, οί 120.000 Έλληνες της Χίου κρεμάστηκαν, κατακρεουργήθηκαν, βασανίστηκαν μέχρι θανάτου, βιάστηκαν, απέλαθηκαν ή/και κρατήθηκαν ως σκλάβοι. Στο τέλος, μόνο περίπου 2.000 Χιώτες παρέμειναν στο άλλοτε μυροβόλο νησί. Ποτέ ξανά δεν θα άνακτούσε ή Χίος την πρότερη ευημερία της» (σ. 64).

«Μεταξύ του 1822 και 1826, κατά τη διάρκεια της Έπανάστασης, τουλάχιστον 90.000 Έλληνες σφαγιάστηκαν, μεταξύ των οποίων 50.000 από τη Χίο και 25.000 από την Κωνσταντινούπολη» (σ. 65).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνας ένα κίνημα προόδου ήθελσε να έκσυγχρονίση την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ώνομάσθηκαν

Νεο-Όθωμανοί και το ύπόδηλο σύνθημά τους ήταν «ή Τουρκία για τους Τούρκους». «Οί Νεο-Όθωμανοί θεωρούνταν προοδευτικοί στη χώρα τους, όμως, σε σχέση με τα δυτικά πρότυπα, ήταν μάλλον συντηρητικοί. Υπέρτατη επιδίωξή τους ήταν να άνακτίσουν τον έλεγχο της οικονομικής ισχύος της αυτοκρατορίας, άπομακρύνοντας τα ξένα συμφέροντα, και να άναλάβουν την έποπτεία της οικονομικής άνάπτυξής της. Επίσης, έπεδίωκαν να μετατρέψουν το πολυεθνικό και πολυθρησκευτικό πληθυσμιακό μωσαϊκό της αυτοκρατορίας σε έναν όμοιογενή όθωμανικό λαό – μια πολιτική που έγινε γνωστή ως Παν-Όθωμανισμός, ή οποία συνιστούσε βασικό ιδεολογικό συστατικό του μεταρρυθμιστικού κινήματος Τανζιμάτ, ήδη από την πρώτη περίοδο το 1839. Σε θεωρητικό επίπεδο, ένας τέτοιος στόχος θα μπορούσε να έκλυφθει ως εύφυής, αλλά πρακτικά ήταν καταδικασμένος σε άποτυχία. Μπορεί να προκήρυσσαν με ποιητική ρητορική την ισότητα για όλους, αλλά το κυρίαρχο αίσθημα των Νεο-Όθωμανών ήταν εκείνο της τουρκικής υπεροχής. Όσοι δεν ήταν Τούρκοι, έμεναν με μια πικρή γεύση στο στόμα» (σ. 79).

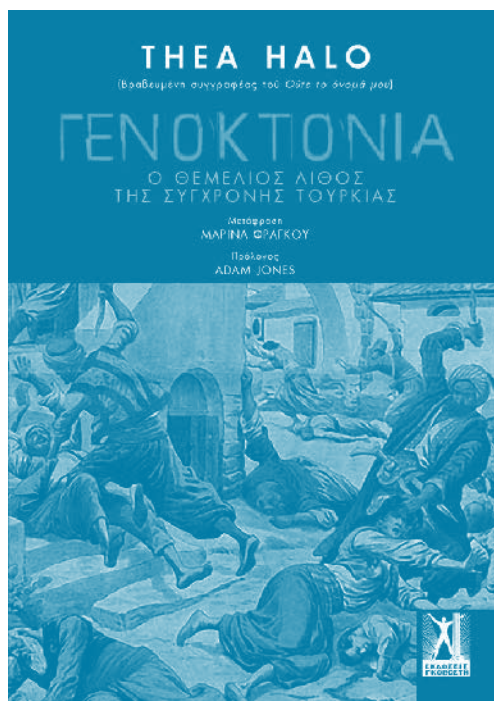
«Ο André Mandelstam, πρώην διπλωμάτης στην ύπηρεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα άκτιβιστής για τα ανθρώπινα δικαιώματα, θεωρούσε ότι ή προσπάθεια σταδιακής εξέλιξης των χριστιανών από την αυτοκρατορία υπήρξε στην πραγματικότητα έμπνευση του Άμπντουλ Χαμίτ –πολύ νωρίτερα, δηλαδή, από την άνοδο των Νεότουρκων–, με σκοπό να έμποδίσει τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στο έσωτερικό της» (σ. 96).

«Ίσως ή πιο άπειλητική περίοδος για τους χριστιανούς της Άνατολίας ξεκίνησε, όταν ή Γερμανία έστρεψε το βλέμμα της στην περιοχή, τη δεκαετία του 1880. Οί αντίπαλοί της είχαν άγνοήσει την πε-

ριοχή αυτή. Παρόλο που οι Ρωσία και Βρετανία πίεζαν συχνά-πυκνά για μεταρρυθμίσεις προς όφελος των γηγενών χριστιανών, η Γερμανία υιοθέτησε μια πολύ πιο δραστική στάση σε σχέση με τους χριστιανούς. Κατά τη διάρκεια της σφαγής των Αρμενίων στην περιοχή Sasun μεταξύ 1894-96, και αφού ο Γουλιέλμος Β΄ είχε γίνει αυτοκράτορας, η Γερμανία έδωσε στον κόσμο μια γεύση του καταστροφικού ρόλου που θα έπαιζε, προς όφελος των Όθωμανών. Εκείνη την περίοδο, ανέλαβε δράση ο γερμανικός προπαγανδιστικός μηχανισμός, ο οποίος κατηγορήσε τους ίδιους τους Αρμένιους για τις σφαγές τους, φέρνοντας ακόμα πιο κοντά τη Γερμανία και τον σουλτάνο. Όπως διαπιστώθηκε, η γερμανική προπαγάνδα δεν ήταν απλώς ένα διαπραγματευτικό όπλο, ούτε και στρεφόταν αποκλειστικά και μόνο έναντι των Αρμενίων, αλλά στόχο είχε να αφανιστούν όλοι οι Όθωμανοί χριστιανοί, δηλαδή οι Έλληνες, οι Αρμένιοι, όπως και οι Ασσύριοι. Όλοι αυτοί παρουσιάστηκαν ως εμπόδια για τα γερμανικά εμπορικά συμφέροντα. Τους δικούς τους λόγους είχαν και οι Σιωνιστές προπαγανδιστές, που επηρέαζαν τα τεκταινόμενα» (σ. 104).

«Ο ιστορικός Benjamin Ginsberg γράφει: “Από τις 21 ημερήσιες εφημερίδες που εκδίδονταν στο Βερολίνο, κατά τη δεκαετία του 1870, οι 13 ήταν εβραϊκής ιδιοκτησίας, ενώ σε 4 συνεισέφεραν σημαντικοί Έβραιοι χρηματοδότες. Οι τρείς εφημερίδες με σατιρικό πολιτικό περιεχόμενο ελέγχονταν από Έβραίους”» (σ. 105).

«Ο ρητορικός πόλεμος που εξαπέλυσε η Γερμανία ενάντια στους Όθωμανούς χριστιανούς, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα συνοδευόταν αργότερα από μια θανατηφόρα προπαγάνδα και έγκληματικές ενέργειες. Η στάση αυτή των Γερμανών θα βοηθούσε το καθεστώς των Νεότουρκων να αφανίσει τους Έλληνες της Ανατολίας και να δημιουργήσει τις

συνθήκες για τη γενοκτονία όλων των γηγενών χριστιανών της Ανατολικής Θράκης και της Ανατολίας, δηλαδή των Ελλήνων, Αρμενίων και Ασσυρίων» (σ. 106-107).

«Ενώ οι Νεο-Όθωμανοί άπαρτίζονταν κυρίως από Τούρκους εθνικιστές, οι Νεότουρκοι είχαν πολύ διαφορετική σύσταση. Το 1917, ο ιστορικός Seton-Watson γράφει: “Το κύριο στοιχείο για την Έπιτροπή Ένωσης και Προόδου είναι κατά βάση ο μη-τουρκικός και μη-μουσουλμανικός χαρακτήρας της. Από την αρχή κιόλας, σχεδόν κανένας από τους πραγματικούς ηγέτες της δεν ήταν καθαρόαιμος Τούρκος. Ο Ενβέρ είναι υιός ενός αποστάτη Πολωνού. Ο Τζαβίτ ανήκει στην περίεργη σέκτα των Έβραίων, τους Ντονμέ. Ο Καρασό είναι Σεφαρδίτης Έβραιος από τη Θεσσαλονίκη. Ο Ταλαάτ είναι εξισλαμισμένος Βούλγαρος τσιγγάνος. Ο Άχμετ Ριζά, ένας από τους προσωρινούς ηγέτες της ομάδας, είναι μισός Κιρκά-

σιος και μισός Μαγιάρος, και επίσης Θετικιστής της Σχολής του Comte". Και συνεχίζει: "Τὰ πραγματικά 'μυαλά' πίσω από τὸ κίνημα [τῶν Νεοτούρκων] ἦταν οἱ Ἑβραῖοι και οἱ Ἑβραιο-μουσουλμᾶνοι. Ἡ οικονομικὴ ἐνίσχυση κατέστη δυνατὴ χάρι στοὺς πλούσιους *Dunmehs* (sic) και τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης, και τοὺς κεφαλαιούχους -διεθνεῖς ἢ ἡμι-διεθνεῖς- τῆς Βιέννης, τῆς Βουδαπέστης, τοῦ Βερολίνου, και ἴσως τοῦ Παρισιοῦ και τοῦ Λονδίνου"» (σ. 110).

«Από ἀξιόπιστες πηγές, γνωρίζουμε πλέον ὅτι οἱ μασονικὲς στοῦς και οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ιδεολογιῶν και τῶν πολιτικῶν τῆς Ἐταιρείας [Ἐπιτροπῆς] Ἐνωσης και Προόδου, τουλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια διαμόρφωσῆς τῆς στὰ Βαλκάνια. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἐμανουὲλ Καρασό (*Karasu*), ἐπικεφαλῆς τῆς Μασονικῆς Στοᾶς τῆς Θεσσαλονίκης και ἀργότερα ἀναπληρωτῆς [τῆς ἀντίστοιχης] στὴν Κωνσταντινούπολη, και κάποιο ἄλλοι μασόνοι ὅπως οἱ *Primo Levi*, *Oscar Strauss* και *Jacob Schiff*, προσέγγισαν, γιὰ κάποιον διάστημα, τοὺς Ταλαὰτ πασᾶ και Τζαβίτ μπέν. Οἱ δύο τελευταῖοι, μάλιστα, παράλληλα μὲ τὴν κατοχὴ ὑψηλῶν θέσεων στὴν κυβέρνηση τῆς Ἐνωσης και Προόδου ἦταν και μέλη τῶν μασονικῶν στοῶν» (σ. 110-111).

«Λίγο ἀργότερα, τὰ ιδανικὰ τῶν Νεότουρκων "ἄρχισαν νὰ φθίνουν ραγδαία. Ὁ φιλελευθερισμὸς ἔδωσε τὴ θέση του στὸν Πανισλαμισμό, πὸν μὲ τὴ σειρά του ἔδωσε θέση του στὸν Παν-τουρρανισμό. Ὁ κεντρικὸς ἄξονας τῆς ὀθωμανικῆς πολιτείας ἄλλαξε και μετατοπίστηκε ἀπὸ τὸ τρίπτυχο Ἐλευθερία, Ἰσότητα και Ἀδελφοσύνη" στὴν τουρκοποίηση τῶν μὴ-τουρκικῶν ἐθνικοτήτων μὲ τὴ βία"» (σ. 118).

«Ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ Β' τέθηκε ὑπὸ κατ' οἶκον περιορισμὸ και ἐξορίστηκε στὴ Θεσσαλονικὴ, μαζί μὲ τοὺς 2 υἱούς του,

τῆς 30 παλλακίδες του και προσωπικὸ 27 ἀτόμων, οἱ ὅποιοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν καλοκαιρινὴ ἔπαυλη τῆς πλούσιας ἐβραϊκῆς οἰκογένειας Ἀλατίνι. Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Ἐμανουὲλ Καρασό ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς πὸν συμμετείχαν στὴν ἐκθρόνιση τοῦ σουλτάνου. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Καρασό, οἱ διασυνδέσεις τῶν Νεότουρκων μὲ τὴ Μασονικὴ Στοὰ τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ Ἑβραῖοι και ντομὲ μέλη τῆς ἐλίτ τῶν Νεότουρκων, καθὼς και ὁ τόπος κατοικίας τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ στὴν ἐξορία, ἀποτελοῦν στοιχεῖα πὸν συνηγοροῦν στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὸ κίνημα τῶν Νεότουρκων ἀποτελοῦσε ἐβραϊκὴ ἐπινόηση και σχέδιο» (σ. 122-123).

«Οἱ προθέσεις τῶν Νεότουρκων νὰ μεταφέρουν σὲ περιοχὲς τῶν Βαλκανίων μουσουλμᾶνους ἀπὸ ἐπαρχίες πὸν εἶχαν ἀπολέσει, ὅπως ἡ Βοσνία - Ἐρζεγοβίνη, ἢ και ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς, γιὰ νὰ "ὀθωμανοποιήσουν" και νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς χριστιανούς τῆς Μακεδονίας, ἦταν ἓνα μόλις ἀρχικὸ δείγμα τῆς ἀλλαγῆς τῶν πολιτικῶν τους ... ἢ πιθανῶς νὰ ἦταν και τὸ πρῶτο σημάδι τῶν κρυφῶν σχεδίων πὸν εἶχαν πάντα» (σ. 136).

«Τὴν παραμονὴ τοῦ Συνεδρίου τῶν Σιωνιστῶν τοῦ 1909, ὁ *Nazim μπένς*, ἓνας ὑψηλὰ ἰστάμενος στὸ κόμμα τῆς CUP, εἶπε σὲ ἓναν Ἑβραῖο δημοσιογράφο ὅτι διακόσιες χιλιάδες Βόσνιοι μουσουλμᾶνοι ἦταν ἔτοιμοι νὰ μετοικήσουν "μὲ τὸ πρῶτο κάλεσμα", και ὑποστήριξε ὅτι μέσα σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα περισσότεροι ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο μουσουλμᾶνοι ἔποικοι θὰ μπορούσαν νὰ μεταφερθοῦν στὴ Μακεδονία - ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ Βοσνία, ἀλλὰ ἀκόμη και ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, τὴ Ρουμανία, τὴν Κριμαία και τὴν κεντρικὴ Ἀσία» (σ. 137).

«Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς "μυστικῆς σύσκεψης", πὸν ἔλαβε χώρα στὴ Θεσσαλονικὴ, τὸ 1910, ὁ Ταλαὰτ μπένς -μετέπειτα πασᾶς- και ὁ Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν *Cavit μπένς* μίλησαν γιὰ

τὴν “Ὀθωμανοποίηση” τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν. Μάλιστα, ἔγινε καὶ ψηφοφορία, στὴν ὁποία δόθηκαν δύο ἐπιλογές: εἴτε “ἀπελάσεις”, εἴτε “σφαγές”» (σ. 138).

«Οἱ ἰσχυρισμοὶ γιὰ μιὰ διεθνῆ ἑβραϊκὴ συνωμοσία, ἢ τοῦλάχιστον γιὰ μιὰ σύμπραξη τῶν Ἑβραίων μὲ τοὺς Νεότουρκους, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισί τους καὶ πάλι. Ὁ Χόρτον ἔγραψε ὅτι ἓνας πολὺ γνωστὸς Βρετανὸς ἀνταποκριτὴς τοῦ εἶπε πὼς εἶχε ἀρθρογραφήσει γιὰ τὶς διώξεις, ἀλλὰ τὰ ρεπορτάζ του δὲν δημοσιεύθηκαν. Θεωροῦσε ὅτι ἢ μὴ δημοσίευσί τους ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι ὁ βρετανικὸς Τύπος ἀνῆκε ἐξολοκλήρου σὲ Ἑβραίους. Ὁ Χόρτον ἀπέρριψε τὸν ἰσχυρισμὸ καὶ ἀπέδωσε τὴ μὴ δημοσίευση τῶν ἀρθρῶν σὲ κάποια προσωρινὴ κυβερνητικὴ πολιτικὴ» (σ. 141).

«Τὸ 1914, ὁ Max von Oppenheim, μαζὶ μὲ ἓναν ἄλλο σημαντικὸ Γερμανὸ προπαγανδιστή, τὸν Ernst Jäckh, παρότρυναν τὸν σουλτᾶνο νὰ κηρύξει ἱερὸ πόλεμο (τζιχάντ) στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χωρῶν τῆς Ἀντάντ, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξεγείρει τοὺς μουσουλμάνους πὸν ὑπηρετοῦσαν στὰ συμμαχικὰ στρατεύματα, καθὼς καὶ ἄλλους μουσουλμάνους πολίτες στὴ Βρετανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴ Ρωσία, ἐνάντια στὰ κράτη της. Αὐτὴ ἡ ἔκκληση, στὸ πλαίσιο τῆς πολεμικῆς προσπάθειας, εἶχε ἐλάχιστη ἢ καθόλου ἀπήχηση στοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς τῶν συμμαχικῶν κρατῶν, ὅμως, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γερμανικὴ ρατσιστικὴ προπαγάνδα ἐναντίον τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἑλλήνων, θὰ εἶχε καταστροφικὲς συνέπειες στὴν Ἀνατολία» (σ. 165).

«Ὁ κ. Ν. Πολίτης, Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, παρουσίασε σήμερον ἐνώπιον τῆς Βουλῆς τέσσερα νέα ἔγγραφα πὸν ἀποδεικνύουν μετὰ βεβαιότητος ὅτι οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑλλήνων στὸ Αἶβαλί καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας διαπράχθηκαν βάσει σχεδίου μὲ στόχο τὴν ἐξολόθρευση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Τουρκία,

[σχεδίου] τὸ ὁποῖο συνέλαβε τὸ Γερμανικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο, συμβάλλοντας καὶ ἐπιβλέποντας τὴν ἐφαρμογὴ του» (σ. 167).

«Ἔως τὸ 1913, οἱ μαζικὲς δολοφονίες δὲν εἶχαν ἐφαρμοστῆι σὲ τόσο μεγάλη κλίμακα, ἔχοντας δηλαδὴ στόχο τὴν ἀπόλυτη ἐξολόθρευση ἑνὸς ὁλόκληρου πληθυσμοῦ Ὀθωμανῶν χριστιανῶν. Ἦταν τὰ καθεστῶτα τῶν Νεότουρκων, ἀρχικά, καὶ τοῦ συνακόλουθου ὑπὸ τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ, πὸν ἀποφάσισαν καὶ στὴ συνέχεια ὑλοποίησαν τὴν τελικὴ “λύση”, ὅσον ἀφορᾷ στὴ χιλιετῆ παρουσία τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων, Ἀσσυρίων καὶ Ἀρμενίων στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Θράκη. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἦταν ἡ Γερμανία –ἴσως καὶ ἄθελά της– ἡ χώρα πὸν πυροδότησε τὴ γενοκτονία καὶ τὴ προπαγάνδα πὸν τὴ συνόδευε» (σ. 168).

«Τόσο οἱ Ἀρμένιοι ὅσο καὶ οἱ Ἕλληνες, οἱ δύο γηγενεῖς χριστιανικὲς ἐθνότητες τῆς Τουρκίας, ξεριζώνονται συστηματικὰ καὶ μαζικὰ ἀπὸ τὶς ἐστίες τους καὶ ἐκτοπίζονται σὲ μακρινὲς ἐπαρχίες, ὅπου διασκορπίζονται σὲ μικρὲς ομάδες σὲ τουρκικὰ χωριά. Ἐκεῖ τοὺς δίνεται ἡ ἐπιλογὴ μετὰ τῆς ἄμεσης ἀποδοχῆς τοῦ Ἰσλάμ ἢ τοῦ θανάτου μὲ τὸ ξίφος ἢ τὴν πείνα. Ἐν τῷ μεταξύ, τὰ σπίτια καὶ ἡ ὑπόλοιπη περιουσία τους περνάει ἀμέσως στοὺς Τούρκους γείτονες ἢ σὲ μετανάστες ἀπὸ τὴ Μακεδονία» (σ. 203).

«Οἱ ἄνδρες πὸν εἶναι ὑγιεῖς καὶ ἀρτιμελεῖς ἐπιστρατεύονται στὸν Τουρκικὸ Στρατό, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι χωρίζονται σὲ μικρὲς ομάδες καὶ ἀποστέλλονται στὰ τουρκικὰ χωριά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, φροντίζοντας νὰ διαλυθοῦν οἱ οἰκογένειες καὶ νὰ χωριστοῦν οἱ γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ τοὺς συγγενεῖς τους. Τὰ παιδιά ἀρπάζονται μαζικὰ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν οἰκτρῶν πορειῶν ἐξορίας, γιὰ νὰ ἀνατραφοῦν ὡς μουσουλμᾶνοι, ἐνῶ τὰ κορίτσια τὰ δίνουν στοὺς Τούρκους χωρικοὺς γιὰ παντρεία. Οἱ ἐναπομείναντες ἐνήλικες καλοῦνται

νά επιλέξουν μεταξύ θανάτου και αποκήρυξης του θρησκευμάτος τους. Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι, αν η Τουρκία δεν συμμορφωθεί πολύ σύντομα, σε λίγο καιρό δεν θα υπάρχουν καθόλου χριστιανοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία» (σ. 204).

«Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σχεδόν όλες οι εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπέφεραν από διακρίσεις και διώξεις. Παρ' όλα αυτά, μόνο όσον αφορά στους διωγμούς έναντι της εβραϊκής κοινότητας ήταν

στιανοί άρρενες, ήταν ή ένταξή τους στα φοβερὰ άμελὲ ταμπουρού, δηλαδή στα τάγματα εργασίας» (σ. 231).

«Η άπομάκρυνση τῶν ἀνδρῶν σὲ ἀναπαραγωγικὴ ἡλικία σήμαινε ἔτισης τὸν περιορισμὸ τῆς τεκνοποίησης. Ἐν κατακλείδι, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ συνιστοῦσε ἐπίθεση ὄχι μόνον ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἐκτοπίζονταν, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον ὀλόκληρης τῆς οἰκογένειας καί, κατ' ἐπέκταση, ὀλόκληρης τῆς κοινότητας» (σ. 232).

«Ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν στὰ χαρακώματα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης προσέγ-

---

Τὰ δύο βιβλία τὰ ὅποια ἀναφέραμε δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ τὰ ὅποια ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ζήτημα τῆς γενοκτονίας τῶν Ἑλλήνων. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πολλά, καὶ περισσότερο ἐπιστημονικὰ καὶ ἱστορικὰ. Ἐὰν ἀναφέραμε τὰ συγκεκριμένα, τὸ ἐπράξαμε, κυρίως γιὰ νὰ ἐπισημάνωμε ὅτι ἡ μνήμη, γιὰ νὰ διατηρηθῆ, χρειάζεται νὰ μεταφερθῆ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ: οἱ γονεῖς καὶ οἱ παποῦδες ἀφηγοῦνται καὶ διδάσκουν τὰ παιδιὰ καὶ τὰ ἐγγόνια τους. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διατηρεῖται ζῶσα ἡ μνήμη καὶ ἡ παράδοσις αὐτῶν τῶν ὁμοεθνῶν μας, οἱ ὅποιοι ἐρχόμενοι στὴν πατρίδα ἔφερον πλὴν ὄλων τῶν ἄλλων καὶ τὴ μεγάλη τους εὐλάβεια καὶ χριστιανικὴ πίστι, μαζί μὲ τὰ παλαιὰ εἰκονίσματα καὶ τὰ λείψανα τῶν ἀγίων μας.

ποὺ οἱ Σύμμαχοι, οἱ Κεντρικὲς Δυνάμεις –δύο ἀντίπαλοι συνασπισμοί– ἀλλὰ καὶ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς – μιὰ οὐδέτερη χώρα ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1917– ἔνωσαν τὶς δυνάμεις τους καὶ ἀφωσιώθηκαν στὴ σωτηρία τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς θηριωδίες» (σ. 213).

«Ἐνας ρεαλιστικὸς ὑπολογισμὸς τῶν νεκρῶν Ὀθωμανῶν Ἑλλήνων, ποὺ βασίζεται στὰ διαθέσιμα στοιχεῖα, εἶναι περίπου 1,2 ἑκατομμύρια κατὰ τὸ διάστημα 1913-1923» (σ. 231).

«Μία ἀπὸ τὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποιοῦθηκε, γιὰ νὰ ἐξοντωθοῦν οἱ χρι-

γιζε τὰ 2 ἑκατομμύρια, ἕως τὸ καλοκαίρι τοῦ 1915, ἡ ἐξόντωση ἀθῶων πολιτῶν στὴν Τουρκία, μὲ θύματα Ἀρμένιους, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ Σύρους καὶ Ἀσσύριους χριστιανούς, καὶ μεγάλα τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἰδίως τοὺς Ἑλληνες τοῦ Πόντου (δηλαδή στὴν περιοχὴ τῆς Μαύρης Θάλασσας), ὀδήγησε σὲ 1 ἑκατομμύριο νεκρούς» (σ. 234).

«Ἡ Γερμανία ἀρνήθηκε νὰ παρέμβει στὸ θέμα τῶν σφαγῶν τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων, “δηλώνοντας ὅτι ἀδυνατοῦσε νὰ ἀναμιχθῆ στὰ ἐσωτερικὰ θέματα τῆς Τουρκίας, παρόλο ποὺ ἐκεί-

νη τὴν περίοδο δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας κλάδος τῆς τουρκικῆς βιομηχανίας, οἱ σιδηρόδρομοι, οἱ τηλεγράφοι, ὁ στρατός καὶ τὸ ναυτικό, στοὺς ὁποίους δὲν εἶχε τὸν πλήρη ἔλεγχο ἡ Γερμανία, τὸν ὁποῖο ἀσκούσε ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἔκρινε κατὰλληλο» (σ. 241).

Ἐκεῖ, βεβαίως, ὅπου φαίνεται ξεκάθαρα ἡ εὐθύνη τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων κατὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Σμύρνης. Στὸ λιμάνι τῆς καὶ πέριξ αὐτοῦ ὑπῆρχαν εἰκοσιεπτὰ (27) πολεμικὰ πλοῖα διαφόρων κρατῶν, τὰ ὁποῖα, ἐὰν ἐπενέβαιναν, θὰ μπορούσαν νὰ σταματήσουν αὐτὴ τὴ σφαγὴ καὶ τὴν ἐξόντωση τῶν Ἑλλήνων. «Ἐνῶ καιγόταν ἡ Σμύρνη, Ἑλληνες καὶ Ἀρμένιοι σφαγιάζονταν, καὶ ἀπεγνωσμένοι καὶ πεινασμένοι ἄμαχοι στριμώχνονταν στὴν προκυμαία ἐλπίζοντας νὰ σωθοῦν, εἴκοσι ἐπτὰ βρετανικά, ἀμερικανικά, γαλλικά καὶ ἰταλικά πολεμικὰ πλοῖα περίμεναν στὸ λιμάνι τῆς πόλης, τηρῶντας ἀπαρέγκλιτα τὶς αὐστηρὲς διαταγὲς γιὰ μὴ παρέμβαση» (σ. 300). Μόνον ἓνας Ἰάπωνας κυβερνήτης ἐμπορικοῦ πλοίου μὲ δική του πρωτοβουλία πέταξε τὰ ἐμπορεύματά του στὴ θάλασσα καὶ φόρτωσε τὸ πλοῖο του μὲ 850 πρόσφυγες. «Δὲν μπορῶ νὰ βγάλω ἀπ' τὸ μυαλό μου τὶς τρομαχτικὲς εἰκόνες ποὺ εἶδαμε, μπαίνοντας στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης [...] Πήραμε 825 πρόσφυγες, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Στέφανου, ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τοὺς μεταφέραμε στὸν Πειραιᾶ στὴν Ἑλλάδα. Ναι! Ἐριξα τὸ φορτίο μας στὸ λιμάνι, πιστεύοντας ὅτι ἡ διάσωση ἀθῶων ζωῶν ἄξιζε περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀκριβά μας ἐμπορεύματα. Τὸ πλήρωμά μου ἔδειξε ἐξαιρετικὴ φιλευσπλαχνία, φροντίζοντας αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους. Θυμᾶμαι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μᾶς εἶπαν πόσο εὐτυχεῖς ἦταν ποὺ εἶχαν διασωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰάπωνες. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες πίστευαν ὅτι αὐτὸ ποὺ κάναμε ἦταν ἥρωικό» (σ. 302). Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλεως ἓνας «μικρόσωμος μεθοδιστὴς

πάστορας», ὁ Ἔϊσα Τζένινγκς, ὀργάνωσε τὴν μεταφορὰ διὰ πλοίων μὲ τὴ συνοδεία ἀμερικανικῶν πολεμικῶν πλοίων μεγάλου μέρους τῶν προσφύγων στὴν Μυτιλήνη. «Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπένευμε τὴν ὑψηλότερη τιμὴ γιὰ πολίτη, τὸν Χρυσὸ Σταυρὸ τοῦ Τάγματος τοῦ Σωτῆρος, καὶ τὴν ἀνώτατη στρατιωτικὴ τιμὴ, τὸ Μετάλλιο Στρατιωτικῆς Ἀξίας, στὸν Ἔϊσα Κέντ Τζένινγκς, [μὲ καταγωγὴ] ἀπὸ τὴν πόλη Utica τῆς Νέας Ὑόρκης, γιὰ τὸ ἔργο του στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀρωγῆς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἐπιβλέποντας τὴν ἐκκένωση 500.000 προσφύγων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ποὺ τὰ δύο μέταλλα ἀπονεμήθηκαν ταυτόχρονα στὸ ἴδιο ἄτομο. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἐπίσης, ζήτησε ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τὴν ἄδεια νὰ ἀπονεύμει τὸ Μετάλλιο Στρατιωτικῆς Ἀξίας στοὺς κυβερνήτες τῶν δώδεκα ἀμερικανῶν ἀντιτορπιλικῶν ποὺ προσέφεραν βοήθεια στὴν ἐκκένωση τῶν Ἑλλήνων προσφύγων» (σ. 307).

Ἡ ἐξίστορησις τοῦ βιβλίου δὲν σταματᾷ στὸ ὀρόσημο τοῦ 1922, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται χρονικῶς καὶ μέχρι τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων στὴν Κύπρο καὶ τὴ διχοτόμησί της μὲ τὸν ἐκτοπισμὸ σχεδὸν ὅλων τῶν κατοίκων τῶν Κατεχομένων ἐδαφῶν τῆς μὲ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο 39: «Τὸ ἔγκλημα συνεχίζεται: Ἡ Ἐμπλοκὴ τῶν ΗΠΑ στὴν Εἰσβολὴ τῆς Τουρκίας στὴν Κύπρο». Διαβλέπομε, δηλαδή, τὸ σχέδιο τοῦ ἐξοβελισμοῦ παντὸς χριστιανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὸ τουρκικὸ κράτος σὲ διάρκειά τόσο πολλῶν ἐτῶν. «Οἱ Ἑλληνες πολῖτες τῆς βόρειας Κύπρου τρομοκρατήθηκαν καὶ πολλοὶ δολοφονήθηκαν, ἐνῶ οἱ περισσότεροι ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν γιὰ νὰ σωθοῦν. Ὡς ἐκ τούτου, κάποιος θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ γενοκτονία τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὁποία ξεκίνησε τὸ 1913 καὶ τὸ 1914 μὲ τὰ πογκρόμ στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη καὶ τὴν Ἀνατολία, ἀντίστοιχα, συνεχίστηκε συμπεριλαμβάνοντας ὅλους

τοὺς Ἕλληνας ποὺ ἔχουν ζήσει κάτω ἀπὸ τουρκικὴ κυριαρχία τὰ τελευταῖα 90 χρόνια, μὲ κάποιες περιόδους παύσης τῶν θρηωδιῶν» (σ. 400).

Ὁ ὑποψιασμένος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συνδέσῃ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ μὲ τὴ σημερινὴ ἀθρόα μετακίνησι μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, δῆθεν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῶν προσφυγικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν κρίσεων, τοὺς ὁποίους μουσουλμάνους θὰ ἀναλάβῃ στὸν κατάλληλο καιρὸ νὰ «προστατεύσῃ» καὶ νὰ διεκδικήσῃ τὰ «δικαιώματά» τους ἢ σύγχρονος Τουρκία ὡς μεγάλη περιφερειακὴ δύναμις τῆς Μεσογείου.

Τὰ δύο βιβλία τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ζήτημα τῆς γενοκτονίας τῶν Ἑλλήνων. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πολλά, καὶ περισσότερο ἐπιστημονικὰ καὶ ἱστορικὰ. Ἐὰν ἀναφέραμε τὰ συγκεκρι-

μένα, τὸ ἐπράξαμε, κυρίως γιὰ νὰ ἐπισημάνωμε ὅτι ἡ μνήμη, γιὰ νὰ διατηρηθῇ, χρειάζεται νὰ μεταφερθῇ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά: οἱ γονεῖς καὶ οἱ παπποῦδες ἀφηγοῦνται καὶ διδάσκουν τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια τους. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διατηρεῖται ζῶσα ἡ μνήμη καὶ ἡ παράδοσις αὐτῶν τῶν ὁμοεθνῶν μας, οἱ ὁποῖοι ἐρχόμενοι στὴν πατρίδα ἔφερον πλὴν ὅλων τῶν ἄλλων καὶ τὴ μεγάλη τους εὐλάβεια καὶ χριστιανικὴ πίστι, μαζὶ μὲ τὰ παλαιὰ εἰκονίσματα καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων μας.

Ἄξιζει κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ μελέτη τῶν συγκεκριμένων βιβλίων.

I. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τοὺς ἑξῆς τρόπους:

Γιὰ συνδρομὴ Ἑσωτερικοῦ

- α) Μὲ κατάθεση στὴν τράπεζα Eurobank, στὸν λογαριασμὸ ποὺ διατηρεῖ ἡ Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἀκτίνων ὑπ' ἀριθμ.: 0026-0201-94-0100366081 (IBAN: GR 1102602010000940100366081). Νὰ ζητᾶτε νὰ σημειώνεται ρητῶς τὸ ὀνοματεπώνυμό σας στὴν Αἰτιολογία.
- β) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴ διεύθυνσι τοῦ περιοδικοῦ (Καρύτση 14, 105 61 Ἀθήνα). Προβλέπεται ἐπιβάρυνσι μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.
- γ) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ἔντυπο ταχυπληρωμῆς ποὺ συναποστέλλεται μὲ τὸ τελευταῖο τεῦχος κάθε χρονιάς γιὰ ὅσους ἔχουν ὀφειλῆ. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι δὲν προβλέπεται ἐπιβάρυνσι μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.

- δ) Στὰ Βιβλιοπωλεῖα «ΖΩΗ» καὶ συνεργαζόμενα βιβλιοπωλεῖα.
- ε) Σὲ κατὰ τόπους συνεργάτες καὶ ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ κόβουν σχετικὲς ἀποδείξεις.

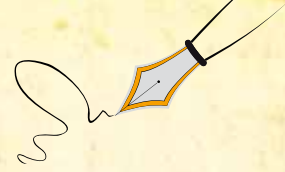
Γιὰ συνδρομὴ Ἐξωτερικοῦ

Παρακαλοῦμε μὴ ἀποστέλλετε ἐπιταγές, γιὰτὶ ἀδυνατοῦμε νὰ τὶς εἰσπράξουμε. Ἡ συνδρομὴ μπορεῖ νὰ κατατεθεῖ μὲ τραπεζικὸ ἔμβασμα. Τὰ στοιχεία ποὺ θὰ χρειαστεῖτε εἶναι:

– IBAN: GR1102602010000940100366081
– BIC/Swift Code: ERBKGRAA

ΠΡΟΣΟΧΗ! Ὅταν κατατίθεται ἓνα ποσὸ στὸν τραπεζικὸ λογαριασμὸ, χωρὶς νὰ ἀναγράφεται στὴν Αἰτιολογία τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ συνδρομητῆ / τῆς συνδρομητριάς (ἀκόμη καὶ ἂν ἀναγράφεται: «Ακτίνες συνδρομὴ 2025» ἢ ὅ,τι ἄλλο), δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ποια συνδρομὴ ἀφορᾷ τὸ συγκεκριμένο ποσό! Ἄν τυχόν ἔχετε κάνει κατάθεση, ἀλλὰ ἔχετε ἀμελήσει νὰ καταγράψετε τὰ στοιχεῖά σας στὴν Αἰτιολογία, παρακαλοῦμε ἐπικοινωνήστε μὲ τὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ (κατὰ προτίμησι μὲ μίνυμα ἠλεκτρονικοῦ ταχυδρομείου), γιὰ νὰ μᾶς ἐνημερώσετε καὶ νὰ μπορέσουμε νὰ πιστώσουμε σωστὰ τὸ ποσὸ.

Άξίζει νά διαβάσετε

Τὸ μνηαῖο Ὁρθόδοξο Χριστιανικὸ Περιοδικὸ μὲ τὴν ἱστορία τῶν 100 χρόνων του κοντὰ στὸν ἑλληνικὸ λαό.

Περιοδικὸ μὲ ἱστορία 60 ἐτῶν, ποὺ ἀπευθύνεται στὴ γυναῖκα, στὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ τῆς παρουσία.

Ένα περιοδικό – πολύτιμος συμπαραστάτης για εκπαιδευτικούς και γονείς.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – μὲ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καὶ τὴ σφραγίδα τῆς πίστεως καὶ τῆς παιδείας.

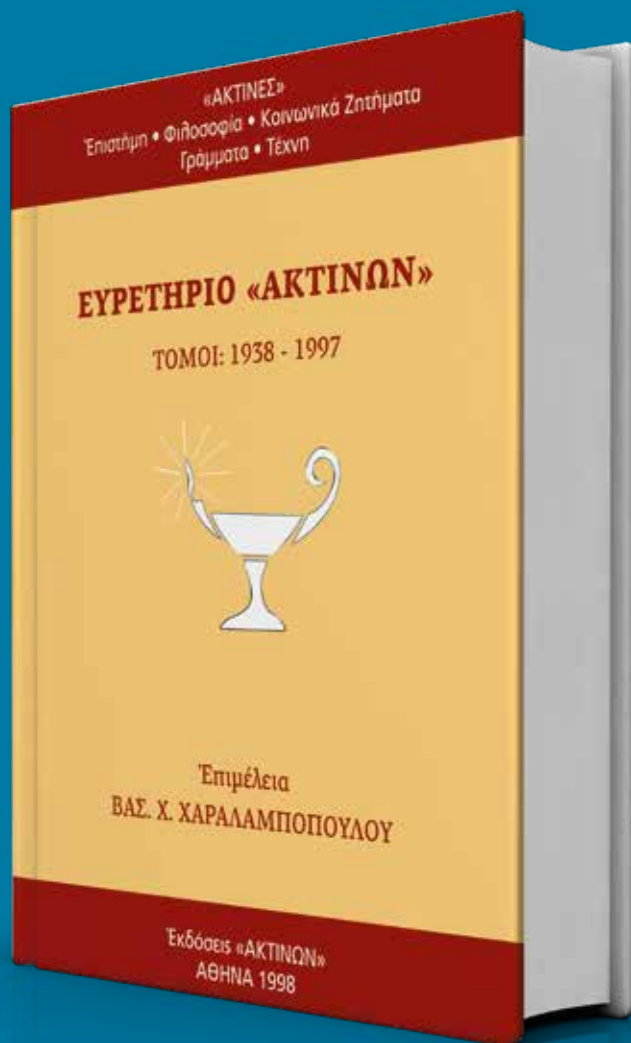
Τὸ μνηαῖο παιδικὸ περιοδικὸ ποὺ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολύτιμος πνευματικὸς φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα.

ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692

«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ: όλοι οι τόμοι του περιοδικού «Ακτίνες» καθώς και τό εϋρετήριο τῶν ἐτῶν 1938-1997

«Χριστιανική Ένωση Έπιστημόνων»
Καρύτση 14, 105 61 Άθῆνα, Τηλ. 210 32.35.023